

WALDAPFEL JÓZSEF

MADÁCH IMRE

Mikor elhatároztam, hogy az első magyar irodalomtörténeti kongresszus keretében Madáchról fogok beszélni, nem az vezetett, mintha rá vonatkozó kutatásaimat tartanám leginkább lezártnak. Azért gondoltam erre, mert a Madách-probléma tudomásom szerint egyike azoknak a kérdéseknek a magyar irodalmi hagyomány értékelésében, amelyek körül a legnagyobb bizonytalanság és nyugtalanság tapasztalható, amelyek tisztázását legtöbb oldalról sürgetik. Színházlátogató dolgozóink széles rétegeiből és a pedagógusok köréből egyre követelőbben hangzanak ilyen kérdések: miért nem játsszák *Az ember tragédiáját*? Mit kezdjünk vele az iskolában?, sőt egyenesen így is: Mondják meg végre, haladó vagy reakciós-e Madách? Ne várjanak tőlem kidolgozott előadást, nem a költő új arcképét akarom most megrajzolni, sem főművének minden oldalról való részletes elemzését adni, egyedüli célom vitát indítani, nyíltan fölvetni egyikét azoknak a kérdéseknek, amelyek ma legsürgetőbben követelnek választ.

A nyugtalanság mindenképpen indokolt.

Ismeretes, hogy *Az ember tragédiáját* csak a budapesti Nemzeti Színház több mint hétszázszor játszotta, az is, hogy ez az egyetlen magyar klasszikus dráma, amely valóban világhírré tett szert, több mint húsz idegen nyelvre lefordították, van olyan, amelyre tíznél is többször. Oroszul tudtommal három fordítása jelent meg. Évtizedeken át újra meg újra színre vitték külföldön is, néhol hatalmas sikerrel. Joggal tűnik fel, hogy a főlzabadulás óta a Nemzeti Színház egyszer újította fel, 1947-ben, a gyöngye előadás ellenére akkor is sikerrel, azóta teljesen hiányzik a műsorról.

Az a kérdés-feltevés, haladó-e Madách vagy reakciós, bármily durva leegyszerűsítésnek tűnik, szintén nem egészen fölösleges. Hiszen a tragédiát nálunk a Horthy-korszakban, vagy a fasiszta Németország színpadjain egyaránt a legreakciósabb ideológiák szolgálatába állították, s a magyarázók egész sora próbálta az imperializmus émbertelen, népellenes és közvetlenül szovjetellenes törekvéseinek igazolásául feltüntetni. Ennek illusztrálására legyen elég csupán néhány mondatot idézni Horthy-Magyarország hivatalos filozófusának, aki még a felszabadulás után évekig fertőzhette ifjúságunkat, Madách-tanul-

mányából. Miltiades csalódásából szerintem ez következik: »Jobban munkálkodhatik az államférfi népe javára, ha a maga hatalmas ereje, s nem a tömeg szélesgyeres gerjedelme irányítja. A mai diktatúrák önigazolása szóról-szóra megelhető Madáchban.« A konstantinápolyi szín értelmezése tele van a »vörös rém«, a »vörös Moszkva« rágalmazó emlegetésével a fasiszta diktatúra igazolása érdekében. Szerintem »a madáchi falanszter-rendszerben, akárcsak a mai szovjetben, nincs magántulajdon, nincs családi élet, nincs haza, az emberek nem egyéniségek, hanem csak számozott egyforma kvantumok, pusztán csavarok a társadalomnak nagy szürke, mindig egyformán zakatoló gépezetében... a művészetet, amely mindig csak az egyéniségen át szűrt ábrázolás lehet, a mechanikus fénykép pótolja. A munkás mindig ugyanazt a részmunkát végzi, soha egészet nem alkot, kihull lelkéből a munka, az alkotás öröme...« És még egy utolsó idézet: Kepler sorsa ezt jelenti: »Minél jobban kibontakozik az ész és az élet minél tudatosabb lesz, annál kisebb a boldogság... mind nagyobb diplomás tömeg válik éppen kultúrája, tudása miatt boldogtalanná. A kultúra, az ész diadala a legfőbb eszmény, s így: tragédiába dönti az egyeseket s nemzeteket.«¹

Főlöszleg részletezni, miért nincs okunk félni az ilyen azonosításoktól, mikor előttünk az épülő szocialista valóság, a munkaverseny lelkesedése, a kultúrforradalom hatalmas eredményei, amikor egyre többet ismerünk meg a példamutató Szovjetunió megvalósult szocializmusából, a szovjet emberek hazafiságából, gazdag humanizmusából, békés alkotómunkájából, amikor a kommunizmus hatalmas építkezései, a sztálini természetátalakítás tervei és eredményei foglalkoztatnak, amikor előttünk van a szovjet művészet ragyogó példája is, amely nem hiába gyűlöli a naturalizmus mechanikus másoló eljárását. Valóban mindenki érzi, mindenki tudja, hogy mindaz, amit a fasiszták, akár a német, akár az angol-szász orientáció hívei voltak, Madách ürügyén hirdettek, s amit azzal is megpróbáltak még jobban meggyökereztetni, hogy a falanszter-jelenet előadásain cirillbetűs feliratokat alkalmaztak, pontosan az ellenkezője egészben és minden részletében az igazságnak.

Iskolai körökben a felszabadulás óta ennek ellensúlyozására úgy próbálták a Madách-problémát megoldani, hogy letagadták a falanszter-jelenet értelmét, minden vonatkozását a szocializmusra és úgy tűntették fel, hogy ebben Madách a polgári bürokrácia túltengését, a hivatal packázásait akarta kifigurázni. Nem kell mondanom, hogy ilyen eszközökhöz nem szabad folyamodni. A kérdés az: mi Madách alkotásának az értelme, mennyi alapja volt azoknak a különböző árnyalatú polgári értelmezéseknek, amelyek Madáchot a forradalmi gondolat, a társadalmi haladás ellen próbálták felhasználni, nemcsak a fasiszta korszakban, hanem jóval előbb is. Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem egyetlen részlet alapján

¹ Budapesti Szemle. 1933.

kell megítélni, s éppen ezért, bármennyire fontos számunkra az egyetlen szín, amelyben Madách valamiféle szocialista rendet akar ábrázolni, ezt a kérdést is nagyobb összefüggésben, a maga helyén kell fölvetnünk.

*

Nem mehetek bele ezúttal a könyvtárnyi Madách-irodalom ismertetésébe vagy cáfolásába.

A tragédia marxista elemzésének csak egy komoly kísérletét ismerem,¹ ez Bolgár Elek elvtársnak 1940 márciusában az *Uj Hangban* megjelent tanulmánya, amely elsősorban filozófiai oldalról világítja meg a mű ellentmondásait és sok helyes szempontot vet föl. Ezekkel többnyire egyetértek, de nem mindenben. Kár, hogy ez a tanulmány nálunk csaknem teljesen ismeretlen, ezen a legközelebbi időben segítenünk kell.

Módszertani szempontból tanulságos egy kitűnő kommunista költőnek marxista szándékú, de a rappista vulgarizálás legszélsebb változatát képviselő értékelése, aki 18 évvel ezelőtt azt írta a falanszter-jelenettel kapcsolatban: »Ádám-Madách a maga állandó individualista pózában olcsó és alantas módon kigúnyolja a szocializmus eszméit« s mindjárt ezután ezt az általános tanulságot vonja le: »Ez a gyökeresen reakciós életfilozófia vörös fonalként vonul végig az egész drámán, amelyet a hivatalos burzsoá kritika a magyar irodalom klaszszikus chef d'oeuvre-jének értékelt.« (Literaturnaja Enciklopedija.)

Valóban arról van szó, hogy *Az ember tragédiája* multbeli sikereit reakciós szellemének köszönheti?

Gorkij más véleményen volt. Valahányszor 1902-től kezdve magyar emberrel találkozott, Petőfi mellett Madáchot mindig megemlítette, sokaig ők jelentették számára a magyar irodalmat. S hogy ez nem csak a honfitársakkal való udvariaskodás volt, bizonyítja a *Klim Számgin*, amelynek egyik alakja a tudás fájának elszáradását említi s hozzáteszi: »Erről a témáról különben a magyar Madách Imre kitűnő dolgot írt.«² Hogy a Madáchért rajongó Ljutov, a polgári értelmiség züllésének ez a jellegzetes, de aránylag becsületes képviselője, ebben nem Gorkijtől idegen véleményt szolgált meg, azt az is bizonyítja, hogy akkoriban Dosztojevszkijről is Gorkij véleményét hangoztatja: »Dosztojevszkij egész életében csak a bebörtönözöttekről tudott írni.«³ Az igazságra törő, lelkes ember az ő szemében Félkegyelmű. A népet nem ismerte. Nem is volt gondolata róla.«³

Gorkij Madách iránti érdeklődése külön komoly tanulmányt érdemelne. Egykorú s teljesen hitelesnek látszó adat szerint maga is fordítani kezdte a

¹ Mehring bírálatát (Die neue Zeit, 1893.), amelyet olyan durván torzító reakciós előadás hatása alatt rögtönzött, amely teljesen elhagyta a konstantinápolyi, a második prágai és a londoni színt, annál inkább kiélezte a falanszter-jelenetet, méltatlanság volna komolyan venni. Ezzel a kérdéssel Rejtő István legközelebb megjelenő cikke foglalkozik.

² *Klim Számgin élete*. Szikra. 1948. 293. l.

³ U. o. 307. l.

Tragédiát közvetlenül az 1905-ös forradalom előtt és letartóztatásakor tűnt el a lefordított részlet kézírata. Lehet, hogy a kérdést szovjet kutatások rövidesen tisztázhatják. De az, amit máris tudunk, világosan rácáfol azokra, akik úgy képzelik, hogy Madách, bármennyire a kevés magyar egyike volt, aki világhírré tett szert a kapitalista világban, nekünk nem kell, s akik — mint nem egyszer hallottam ebben a vonatkozásban, az ugyancsak világhírű Dosztojevszkij szovjet értékelésére hivatkoznak. Ném kell mondanom, hogy Dosztojevszkivel is foglalkoznak a Szovjetunióban, bármennyire egyértelmű az ő megítélése, akinek zseniális művészete éppen Gorkij szerint az ember megrágalmazása. Madáchról való hallgatásunk tehát mindenképpen új irodalomtörténetírásunk szegénységi bizonyítványához tartozik.

*

Ahhoz, hogy Madách igazi mondanivalóját megértsük, mindenekeelőtt gondolnunk kell Arany figyelmeztetésére, aki szembeszállva *Az ember tragédiája* megjelenése után nyomban elhangzó téves nézetekkel, azt mondta, hogy »a mű egészéből kiindulva kell méltányolni mind az egyes részeket, mind a kivitel sikerét«. A félreértések nagy része onnan származott s a tudatos hamisításokat is az tette tetszetősekké, hogy nem az egészből magyarították a részleteket, hanem egyes részletekre támaszkodtak, azok egyoldalú kihangsúlyozásával adtak a költő szándékával ellentétes értelmezést az egésznek.

A költői kompozíció legnagyobb magyar mesterének és szakértőjének elvi figyelmeztetésén kívül, hogy biztosabban járassunk, egy pillantást kell vetnünk azokra a viszonyokra, amelyek közt *Az ember tragédiája* keletkezett, valamint Madách költői útjára, különös figyelemmel arra, milyen állomás ezen az úton a *Tragédia*, honnan, mi felé haladt a költő ennek megalkotásán át.

Az ember tragédiáját Madách 1859 februárjában kezdte írni és 1860 márciusában fejezte be. A mű írásának idejére esett az a fordulat, amely a nemzet legjobbjában azt a reményt ébresztette, hogy Ausztria külpolitikai helyzetének válsága a magyar nemzet teljes felszabadulását hozhatja meg. A költemény koncepciójának kialakulása megelőzi azokat a hónapokat, amelyekben Ausztria összeomlással fenyegető vereségei nyomán a nyílt politikai szervezkedés megindult. Tudjuk, hogy ekkor Madách azok sorában volt, akik a 48-as eszmék legradikálisabb hirdetői, akik Kossuthra hallgatnak és 48 örökségét a maga egészében fenn akarják tartani.

Ez látszólag nehezen egyeztethető össze azzal a közismert ténnyel, hogy annakidején távolmaradt a forradalom és a szabadságharc eseményeitől, azt kivéve, hogy a szabadságharc kezdetén ő is írt néhány lelkes buzdító verset. Ezt nem akarjuk szépíteni, nem is csak betegségével magyarázzuk, amely miatt már 1847-ben le kellett mondania hivataláról. Tartózkodó magatartásában része volt a centralistákkal való kapcsolatának is, akik ugyanakkor, amikor a jobbágy-felszabadítás kérdésében és a polgári átalakulás több más részlet-

kérdésében is radikálisabbak voltak az ellenzék többségénél, nem látták, hogy polgári átalakulás gyarmati helyzetben nem valósítható meg, nem foglalkoztak kellő súllyal a nemzeti függetlenség, az idegen abszolutizmus elleni harc kérdésével. Nincs miért szépíteni azt sem, hogy Madách Windischgrätz bevonulása után vissza akarta tartani öccsét is a szerinte reménytelen harctól.

Madáchot a bukás, testvéreinek halála, a zsarnoki megtorlás, saját családi katasztrófáját is siettető meghurcoltatása, az önkényuralom egész kegyetlen és ostoba rendszerének megismerése tette 48 feltétlen hívévé, töltötte el minden zsarnokság izzó gyűlöletével. Csak néhány különösen jellemző mozzanatot ragadhatok ki most abból a rengeteg tanuságból, amelyet versei és más alkotásai és feljegyzései tartalmaznak.

Nagyon jellemző *Dalforrás* című verse, amely világosan a *Dalaim* párja akar lenni. Persze Madách verse sok szép sora ellenére nyomába sem ér Petőfi nagyszerű forradalmi versének, amely szelíd szemlélődéstől gyönyörű ívben emelkedik zsarnokság és szolgalelkűség elleni viharzó háborgásig. A költemény végén Madáchnál is viharról és szabadságról hallunk, de a honfidalra ihlető szemlélet az, hogy a viharban cserfák dőlnek az erdőn. Ez is mutatja, hogy Madách szabadságköltészetét elsősorban a bukás érlelte meg. A bukásában dicsőséges küzdelem problémája *Az ember tragédiájáig* elkíséri. A Tragédia csírájaként emlegetett *Éjjeli gondolatok* Ferenc József és III. Napoleon uralma dején a Caesar ellen felkelő Brutus alakját idézi:

*Értem, hogy ha százszor trónralép a robló,
Míg egy Brutus jó és elbukik harcában,
Az ezt elbeszélő világtörténetben
Nem bűn, de erénynek dicsőítése van.*

Vannak ennek a sajátos szabadságköltészetnek egészen mély és erős hangjai is. Most csak *A halál költészete* utolsó részét akarom kiemelni, amelyben a Vérmező mártírjainak, az első magyar köztársasági mozgalom hőseinek emlékét köti össze azokéval, akiknek mártír kezét ő megszoríthatta.

*Elszenderült a városnak nyugalma,
Napszámát végzé minden és pihen,
Hogy holnap új erővel szembeszálljon
Kalmárkodása kis küzdelmivel.*

*Hej ilyen az élet, tán nincsen senki
Mindnyájok közt ki téged sejtene,
Ki éberen felkelsz, midőn lenyűgöd
A város, mult napok nagy szelleme.*

*Ki sincs, ki értené, hogy majd ha egykor
E város végálmra szenderül,
S elvész, mint bűborék, minden, mi benne
Most fénytlik és küzd, fárad és örül,*

*Ha ércjarmát az ős Duna lerázta,
A vár ledül s a termeken fű nő,
E tér fog élni csak s zárándokolva
Hozzá távolról ájtatos nép jő.*

*Kicsinyszerű az élet, ritkán jönnek,
Mint röpke álmok, nagyszerű napok,
Talán csak hogy ne essenek kétségbe
Embernagyságú törpe századok.*

*Én láttam, éltem nagyszerű időket,
Szorítottam nem egy mártírkézet,
Megrégszegített a dicsőség árja,
Mely szétsugárzott egy ország felett.*

.....

Ennyiből is világos, amire különben rengeteg bizonyítékot sorolhatnánk fel, hogy Madách eljutott a forradalom, a szabadságharc lelkes igenléséig, és hogy általában a forradalmi harcokat tartotta a történelem legdicsőségesebb eseményeinek. Az önkényuralom és az 1860 körüli szabadabb mozgalmak idején verseinek egész sorában tiltakozott a megalkuvás ellen, a 49-es béke-párt öröksége ellen. *Politikai hitvallomása* hitvallás Kossuth politikája mellett, jel-szava a szabadság, egyenlőség, testvériség, s ennek jelentőségén keveset változtat az, hogy egyik-másik pont értelmezésébe belejátszik még a régi alkotmányvédő sérelmi politika egyik-másik szólama is.

Az *ember tragédiája* befejezése utáni nagy drámájának, a *Mózesnek* részletesen kimutatták már ekkori politikai magatartásával való összefüggését. A *Mózes* mintegy újra felveszi a megváltozott helyzetben *Az ember tragédiája* biztató végszavát, hogy újabb kétségeken, ellentéteken és tévedéseken át végül mégis meggyőzőbben és diadalmasan hangoztassa ki. Ez a dráma az egyiptomiak, a fáraó és a zsidók viszonyában Ausztria, a Habsburgok és a magyar nép viszonyát is ábrázolja. A tárgyhoz nem vallási érdeklődés vitte, sem nem az, hogy kipótolja *Az ember tragédiája* történelmi szemléjének valamely állítólagos hiányosságát. A fáraó vádja a zsidók makacsságáról éppúgy a magyarság ellenállását jelképezi az abszolútizmus nemzeti elnyomásával szemben, mint ahogy Mózes későbbi küzdelme a megalkuvók ellen példa akar lenni Madách nemzedéke számára.

Nagyon jellemző, hogy valószínűleg kevéssel előbb Madách egy versében (*Nem féltetek hazám*) közvetlenül is odakiáltotta a kishitűeknek, az alkudozóknak Mózes példáját és azt, hogy egy új nemzedéknek kell megvalósítania mindazt, amire ők már nem alkalmasak:

*Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A lánc helyét csak szent vér mossa le :
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt
A pusztában s egy nemzedék vele.
Nem féltetek hát, hazám !*

A *Mózes* a győzelem biztos hitében hangzik ki. Józsué hirdeti Mózes halála után :

*Mózes meghalt! — Le térdre, nemzetem!
 Prófétád sírba szállott és vele
 A kétes küzdés fájdalmas kora —
 De óh ne hidd, hogy meddő volt azért
 E gyász kor. — Nem, nem, az szülé ez újat,
 Melynek csak kinja volt övé, — virága
 Miénk lesz, hogyha az új nemzedék
 Bátran s győzelmi hittel lép belé.*

Nyilvánvaló, hogy az a költő, aki egész időn át olyan lázas érdeklődést mutatott nemzete sorsa iránt, aki a kínálkozó alkalommal nem a mindenáron való nyugalom, hanem a nyílt harc, a függetlenségi politika és a feudalizmus teljes felszámolása mellett foglalt állást, nem lehetett a teljes tagadás álláspontján néhány hónappal előbb, reménytelenebb helyzetben sem, mikor a politikai akció lehetősége még nem volt meg. Egy költőnél, aki annyira szinte ugrásra készen várja a döntő pillanatot, nyilvánvaló, hogy az egész emberiség történetét vizsgáló alkotása nem független attól, ahogy nemzete sorsát, napjainak problémáit látja.

Az ember tragédiája nem valami időtlen és nemzetfölötti alkotás, központi kérdése éppen saját kora viszonyaira és nemzete küzdelmeire is vonatkozik. *Az ember tragédiáját* nem a mitikus keret felől, konvencionális biblikus-vallásos kérdésfeltevések felől lehet megérteni, világnézeti, eszmei tartalmát nem a keret-jelenetekből kell kihámozni, hanem a történeti képek sorából, amelyek problémái már előbb éveken át több versében is foglalkoztatták. Ellentmondásai közt a legkönnyebben eligazodunk, ha a fő figyelmet azokra a képekre fordítjuk, amelyek Madách korát ábrázolják, amelyekben közvetlenül kora problémáival foglalkozik, a polgári társadalom születését és viszonyait ábrázoló jelenetekből.

*

Ha figyelmünket a történelmi képsorozat középső jeleneteire fordítjuk, nyomban szemünkbe tűnik néhány fontos formai, szerkezeti sajátosságuk. A sokat emlegetett álom az álomban, a forradalmi szín különállása nem pusztán technikai fogás. Ezzel Madách a polgári forradalmat kiemeli a többi színek közül. Kiemeli azt a szintet, amely saját korát a múlttól elválasztja, amely annak az új világnak kialakulásához vezetett, amelynek ellentmondásai annál jobban sürgetik a költő állásfoglalását, mennél inkább érzi a fordulat közeledését, amelytől 48 befejezését várja.

Nagyon fontos arra is figyelni, hogy bármily torzképet ad a Lucifertől mutatott képek logikája szerint Kepler álma a forradalomról, ez az egyetlen álom, amelynek álmodója nem kiábrándultan, hanem a látottak ellentétét kívánva ébred, hanem rajongó lelkesedéssel, s amely után a kapitalista szabadverseny világa felé abban a hiszemben indul, hogy az folytatása, megvalósulása az előző szín, a forradalom szabadsághirdetésének.

A forradalmi jelenet minden vérengzésével és sarával együtt nem vezet kiábrándulásra. Éppen ez adja meg az értelmét magának a döntő fordulat ki-

emelésének szándékán kívül a párizsi szín szerkezeti különállásának. A polgári forradalom Madách szemében nem korszak, hanem határ két korszak közt, ezért sem következhetik olyan értelemben vett ellentéte, mint a fáraó kényuralma után a rabszolgatartó demokrácia, a köz szolgálata után önző kéjtelenség, a rabszolgatartók dőzsölése után a hitet és szeretetet hirdető lovagkor, a hit zsarnoksága után a »tisztá tudomány« beszenyveződése és tehetetlen vergődése az abszolút udvar erkölcsstelen levegőjében. A szabadság kivívása után a tömegek vére árán felhízott burzsoázia hitványságát külön színnek kell bemutatnia. Ha ez közvetlenül a párisi szín után következne, kirívóbb lenne az egymást követő színek ellentétességének megszakadása, ezért is szükség van Kepler második jelenetére.

A polgári színjátszás nem tudott mit kezdeni a két prágai színnel, nem érthette meg szerkezeti jelentőségét, a forradalmi terror visszaéléseit hangsúlyozta túl s legtöbb esetben egészen elhagyta a forradalmat igazoló második Kepler-jelenetet, a költemény egyik legfontosabb részletét, vagy olyan módon vonta össze az elsővel, hogy eltűnjön az álomból ébredő Kepler lelkesedése a vérrel és sárral befent és mégis nagyszerű küzdelemért. Már ez a lépés is a dráma igazi mondanivalójának teljes meghamisítása felé vezetett.

Még egy látszólag külsőleges mozzanatot érdemes itt alaposabban szemügyre venni. Miért éppen Kepler az, aki a forradalom előtti abszolútizmus-hoz kötött és ugyanakkor vele szüntelenül viaskodó, az élettől elszakadt, de mindig újra a társadalomtól való függetlenség lehetetlen voltára eszmélő tudományt képviseli? Miért Prága a forradalom előtti jelenet színhelye? Hiszen nyilvánvaló, hogy a szín történelmi szerepe szerint az előzővel való szembenállásában valamely renaissance-udvart helyettesít, a következővel való ellentétében viszont az abszolútisztikus Bourbon-udvart, amelynek megdöntése a forradalom első célkitűzése. Nyilvánvaló, hogy a jelenetek logikája szerint az abszolútizmusnak, a gáláns udvari élet léhaságának s a tudomány szolgásgának bemutatása nem történhetik szintén Párizsban.

De miért éppen Prága a színtér? Bármily jellegzetes a történeti Kepler különleges helyzete az udvarhoz való viszonyában, bármennyire tipikus az ő hányódása kutatás és udvari szolgálat közt, egyéni életének a társadalmi viszonyokkal összefüggő súlyos problémái, nem tartozik ennek legismertebb példái közé. Arra, hogy Madách figyelme feléje fordult és az ő életének is éppen prágai szakaszába sűrítette ezeket az ellentéteket, nem elég magyarázat, hogy talán véletlenül éppen egy Kepler-életrajzot olvasott.

A prágai szín választása éppen a dráma magyar mondanivalójával függ össze. Itt is érezhető, sőt talán leginkább itt, hogy Madách *Az ember tragédiájában* nemcsak a kapitalizmus problematikájával vívódik, hanem saját nemzete felszabadulásának lehetőségével is. A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava számára is nemzeti jelszó. A Habsburg-udvar posványában vergődő tudós éli át a forradalom nagyszerű látomását, a Habsburg-abszolútizmus hízog szavakba,

udvari formákba takart kegyetlen zsarnoksága és erkölcstelen hazugsága az, amelybe beharsog a *Marseillaise* győzelmi indulója és az egyenlőség, testvériség, szabadság jelszava.

Nem véletlen, hogy *Az ember tragédiája* ellentmondásos tartalmának haladó elemei a legnagyobb hatással *Az ember tragédiája* prágai előadásain érvényesültek 1892-ben. Az ó-csehek aulikus politikája és a német elnyomás ellen akkor még demokratikus jelszavakkal és népi tömegek élén harcoló ifjú-csehek nemzeti ellenállásának tetőpontja volt ez az idő, s a július végétől október elejéig állandóan telt házat vonzó 31 előadás egyre fenyegetőbbé vált tüntetéseinek a bukás előtt álló kormány végül is az előadások betiltásával vetett véget. Érdekes bizonyítéka ez annak, hogy volt *Az ember tragédiájának* a demokratikus szabadságmozgalmakat támogató aktív hatása is. Kisebb mértékben a magyar előadások történetében is van erre példa.

A Marseillaise éppen a Habsburg-udvarnak a tiszta tudományból kiábrándult asztrológusát rázza föl; nem nyilvánvaló-e, hogy éppen ez az a pont, ahol *Az ember tragédiája* anélkül, hogy a kérdés nemzeti vonatkozását kiélezné, voltaképpen éppúgy az önkényuralom elleni gyűlöletet szóltatja meg, mint a *Civilizátor*.

Ez volt az egyetlen lehetséges módja Solferino előtt a magyar probléma megszólaltatásának. Bizonyára ennek is része van abban, hogy a forradalmi szín keretét a prágai színek adják; a prágai siker nem véletlen találkozás következménye, a csehek megértették Madách művészi szándékát.

A londoni jelenet részletesebb elemzését is elhagyom, minthogy ennek pozitív értékelése magától értetődő. Persze nagyon sok van a kapitalizmusnak ebben a remek művészi elemzésében, amit a régi előadások sohasem hoztak ki.

Ha a magyarázat naiv idealizmusa csorbítja is az ábrázolás realitását, kritikája egy magyar író részéről abban az időpontban nagy éleslátásról tesz tanúságot. De éppen a magyarázat idealizmusából következik a költemény további részeinek hanyatlása, a történeti szemle és a történelmi előrelátás mélységének aránytalansága.

Ezen a ponton nagyon fontos szemügyre venni a londoni színt záró végfantazmagóriát. Ennek a jelenetnek értelmét is teljesen meghamisították azok az előadások, amelyek valami külön áhitatos függelék formáltak belőle, sőt végül le is választották a londoni színről s vele pótolva a második prágai jelenet elhagyásával megfogyott képek számát, a kapitalizmus ábrázolásától független temető-jelenetet csináltak belőle, amely nem a kapitalista társadalom, hanem a földi élet múlandóságáról beszélt a Madách meggyőződésével ellentétes vallási tanulság érdekében.

Madách a londoni vásár összes szereplőit újra felvonultatja, saját sírjukat ásatja velük, tehát az elemeire bomló kapitalista társadalom sírját s végül külön-külön hullanak a magukásta sírba. Ádám nem visz magával semmit ebből a szörnyű társadalomból, csak a szépség, ifjúság, szerelem képviselője,

Éva bomlik ki vásári fátylából. Évának továbbra is ott a helye Ádám mellett. Csakis erről van szó a női hivatást glorifikáló szép sorokban s nem valami misztikus feltámadásról.

Persze itt is éreznünk kell, mennyire külsőleges a dialektikus szemlélet Madáchnál, mennyire merev ellentéteket ad az ellentétek harca helyett. Bár tudja, hogy a kapitalizmus anarchiájára kollektív társadalmi rendnek kell következnie, nem látja, hogy mi a jelentősége a kapitalizmus megdöntésében a munkásosztálynak. Bemutat ugyan munkásokat, sőt a munkásosztálynak az öntudat különböző fokán álló típusait állítja szembe egymással. Az egyiknek fejlődéséből is látunk valamit akkor, mikor a nyomortól, megaláztatástól és családi sérelemtől lázadásba kergetett társuk halálbahurcolását látja. Van szó a jelenetben bérharcokról, munkanélküliségről és még sok mindenről. Mindezek azonban egymás mellé rendelt külön-külön vonások a kapitalizmus romlottságának rajzához. Sehol annak tudata, hogy ennek a rothadt társadalomnak sírásója éppen a proletáriátus lesz.

Ezt a hiányt a zárójelenet különösen szembeszökövé teszi. A munkás is csak egy hang a többi közt, ő is nyugodni tér, ahelyett hogy harcra kelne elnyomói ellen.

*

Ha vannak is a részletekben kifogásaink a mult egyes mozzanatainak ábrázolásával szemben, s különösen a nagy fordulatok teljesen idealisztikus felfogása néhol talán mosolyt is kelt bennünk, ha nem engedjük át magunkat a kép és a szó varázsának, a történelmi jelenetek sora a maga egészében mégis csodálatos emberi szépségek, feszült drámaiság, nagy korszakok főtörekvéseit tömöríteni tudó művészet bámulatával tölt el. A jövő bemutatásában ezzel szemben az egész ábrázolás kispolgári naivsága nem egyszer bosszant. De nem szabad a dolog jelentőségét túlozni, nem szabad a fasiszták uszályába kerülni annyiban sem, hogy mi annak alapján, amiért ők leginkább rajongtak, az egész művet elítéljük, magunktól elutasítjuk.

A falanszter-jelenetnek, mint láttuk, központi szerepe volt *Az ember tragédiája* értékelésében. Nemcsak mi vagyunk érzékenyek a szocialista társadalom torz ábrázolásával szemben, már Erdélyi János mindjárt a költemény megjelenése után írt bírálatában a legsúlyosabb szavakkal éppen ezt bélyegezte meg. Nem tudok egyetérteni azokkal, akik kettejük vitájában Madáchnak adnak igazat, akik ujjongva fedezik föl, hogy íme Madách, amint védekező levelében is külön kiemeli, már akkor az emberi történelem egyik főmozzanatául ismerte föl a szocializmust. Erdélyi nagyon helyesen látja, hogy nem mindegy, az elmúlt korok olyan eszméjének lejártáról van-e szó, amely a történelmi fejlődés valamely szakaszán fontos lehetett, de már betöltötte hivatását, vagy olyan eszméről, amelynek hivatása azoknak a problémáknak a megoldását elősegíteni, amelyeket a költő korának kibírhatatlan nyomorúsága vet föl.

Becsületére válik Erdélyinek, hogy olyan érzékenyen és haragosan reagált erre a jelenetre, hogy fölháborodottan fakadt ki: »Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontanokkal egy oldalon vegyen álláspontot a jövő kor fejleményei ellenében?« Szerinte Madách itt »azon eszmék paródiáját adja, amelyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznyomor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből.«¹ Mégis, bármennyire Erdélyi oldalán van a mélyebb igazság magának a szocializmus jelentőségének értékelésében, s bármennyire igazat adnak Erdélyi felháborodásának *Az ember tragédiája* eddigi szinpadi története és reakciós magyarázatai, hiba volna *Az ember tragédiája* eszmei tartalmának értelmezésében külön erre a színre támaszkodni s megfeleledkezni Arany figyelmeztetéséről.

A mű egészének keretében magának ennek a színnek az értelme is más világítást nyer.

A jelenet magábanvéve kétségkívül torz karikatúra. Mintha Madách nem tudná, amit Erdélyi tud, hogy a szocializmus »egyik fő ágazata s már-már egyik dicsősége az egyéniség megmentése«, hogy éppen a szocializmus üzent hadat a gépies egyformaságnak, a munkamegosztás lélekölő kapitalista rendszerének, s az ember képességeinek minél gazdagabb kibontakoztatását akarja. Nemcsak arról van szó, hogy a tudományos szocializmust nem ismerte Madách. Fourier utópiájából is csak a falanszter nevét és formáját vette át, egyébként a szocializmus burzsoá kritikusainak leghazugabb rágalmaihoz hasonlítható csak az ő falansztere.

De Madách nem magának a szocialista társadalmi rendnek tulajdonítja a kollektív életnek azt a torz alakulását, amelyet bemutat. A szocializmus eszméje is már az előző színben felmerült, a polgári társadalom önző széttagoltságának, a koncon való marakodásnak orvoslásaként. A falanszter-jelenet a kapitalizmus sírbazuhanása után megszülető szocialista társadalomnak s vele általában a társadalomnak végső vonaglását mutatja be. De ennek a végső alakulásnak, ennek az eltorzulásnak az oka nem a szocializmus maga, hanem a természettel való kétségbeesett küzdelem.

A természetátalakítás nagyszerű küzdelmei helyett itt arról van szó, hogy közeledik a Nap teljes kihűlése, az élet megbénulása és ennek megakadályozása érdekében fokozódik a végletekig minden egyéni törekvésnek és minden szépségnek teljes száműzése. Az, hogy Madách ilyen összefüggésben mutatja be a szocializmus eszméinek eltorzulását, nagymértékben enyhíti szándékának megítélését. Bizonyára van mód olyan szinpadi megoldásra is, amely a falanszter- és az eszkimó-jelenet összefüggését ne úgy éreztesse, hogy az egész az imperialista ideológia reakciós tanainak illusztrációjaként hasson, hanem egyrészt ezeknek az álomjeleneteknek a realitásfokát csökkentse a tör-

¹ Erdélyi János: *Pályák és pálmák*. 1886. 477—482. l.

ténelmi jelenetekéhez képest, másrészt valamikép éreztesse, hogy itt — Madách és kora tudása szerint is — a kapitalizmus megdöntése után sokmillió évvel várható körülményekre van utalás.

Anélkül, hogy eltagadnánk, hogy a luciferi álmok során bemutatott falanszter a szocializmus eszméjének eltorzulását akarja ábrázolni, ne felejtsük el, hogy olyan kollektivisták elképzelések kritikája szólal meg benne, amelyekkel a marxizmus is mindig élesen szembenállt, olyan értékek féltése, amelyek igazi megbecsülését a szocializmus hozta meg. Ennek a torzképnek egyes mozzanatai a mi viszonyaink között már szektárius túlzások és egyéb szocialista jelszavak alatt fellépő káros jelenségek kritikájaként egyenesen jótékony hatású is lehet. Gondoljunk az egyenlősdi-re, gondoljunk a szerelem száműzésére, amit Révai elvtárs a színészkonferencián említett, hogy a klasszikusok hírhedt kiselejtezéséről ne is beszéljünk. Nemrég hallottam, hogy egyik nagy, tudományos szempontból is fontos ipari üzemünkben hibás káderpolitika lépéseit sikerült már többször olyan módon megakadályozni, hogy a vezetők egyike a viták során csak annyit mondott: székláb, utalva arra, hogy Michelangelóval egy életen át széklábat faragtatnak.

De térjünk vissza a múlt és a jövő határára. Láttuk, hogy *Az ember tragédiája* a történelem addigi csúcspontjául a francia forradalmat tünteti fel, hogy ez és az ezt közrefogó képek vezétnék át ahhoz a színhez, amelyben Madách legközvetlenebbül bírálja saját korát, a kapitalizmus ellenmondásait.

Az ember tragédiájában magában megy végbe Madách viaskodása ezekkel a problémákkal. Ha erre gondolunk, sokkal világosabbá válik előttünk az egész mű koncepciója. A keret sajátos jelentését a korszerű problematika adja, a polgári forradalom következményeivel szemben való állásfoglalás.

A jelenetek dialektikus rendjét sem valami eltanult séma szabja meg, abban is a kapitalizmus, a polgári fejlődés sajátos ellentmondásai tükröződnek.

Madách fogalmazásában a polgári forradalom legriasztóbb ellentmondása az, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával induló forradalom az eszméért véruket ontó tömegek új borzalmas rabságához vezet, hogy a verseny szabadsága a munkaeszközök birtokosait a vagyontalan tömegek korlátlan zsarnokává tette. Ennek a fordulatnak a világánál vizsgálja Madách az egész történelmet, hogy következtetést vonhasson a jövőre. Az őt riasztó borzalmas kérdés ez: törvényszerű-e, amit a polgári forradalom és a szabadverseny egymásutánja mutat, törvényszerű-e az, hogy minden nagy eszme visszájára fordul? Ezt a kérdést öltözteti az álom formájába, ennek a kérdésnek biztató megoldásáért való viaskodás az Ádám és Lucifer küzdelmének tartalma.

Bármennyire elvontan, idealisztikus módon érti is Madách a haladást, megítélésében döntő annak a felismerése, hogy a költemény egész mondanivalója a haladás körül forog. Ádám hinni akar a haladásban, Lucifer kétségbe akarja ejteni.

Nemcsak az egyes történeti képek kiválogatásában mutatkozik meg Lucifer ellenséges szándéka. Ő az, aki a polgári társadalom ellentmondásos fejlődését az egész multra és a szocialista jövőre általánosítja. Ebből az általánosításból az ellentétek hasonló rendje szerint szerkesztett történelmi képek sorozata születik. Madách olyan mozzanatokot párosít a történelemből, amelyek egymásutánja ugyancsak nagy törekvések visszajára fordulását mutatja. Az ebből következő dialektikus szerkesztésmód teljesen zavartalan művészettel nagyszerű drámai fordulatok megjelenítésére vezet egészen a jelen és a jövő határáig. A baj ott kezdődik, hogy a luciferi általánosítás szükségképpen kiterjed a jövőre is.

Itt kissé bővebben kell foglalkoznunk Lucifer alakjával. A kérdés tisztázását a költemény egész értékelése és *Az ember tragédiája* színpadi jövője szempontjából egyaránt döntő kérdésnek érzem. Lucifert a multban meggyőződésem szerint tévesen és károsan idealizálták, hol a goethei Mephistofeles kedélyesebb, hol a byroni Lucifer igazságosan lázadó alakja felé hajlították el. A magyarázók egy részénél az összehasonlítás szenvedélye is közrejátszott, szinte elmosta szemükben a különbséget. De többnyire náluk is, az alak színpadi életében is része volt a torzításban annak, hogy ez a felfogás kedvezett a pessziszista vagy vallásos, mindenképp reakciós, forradalomellenes értelmezésnek, annak, hogy akár áhitatos kárpótlással, akár anélkül, azt hozzák ki a *Tragédiából*, hogy az emberiség földi történetében nincs haladás, csak örökös föl és alá, hogy a rossz után csak éppolyan rossz vagy még rosszabb következhetik, hogy minden küzdelem az emberiség életének megjavításáért legjobb esetben naív ábrándozás.

Lucifer alakját és szerepét Madách első, az egész kompozícióból kiinduló magyarázója, Arany látta helyesen.

Lucifer az ősellenség, nemcsak és nem elsősorban a mitikus keret istenének, a vallásnak ellensége, hanem elsősorban az emberiségnek, az emberek haladásának, boldogságának, minden szépnek, jónak, nagynak ellensége. A magyarázók nagy része még azt is kétségbevonta, hogy Lucifer kétségbe akarja ejteni, öngyilkosságba akarja kergetni az első embert. Pedig ez kezdettől fova világos. Nemcsak első találkozásuk előtt biztatja magát így: »Megesküvém vesztőkre, veszniök kell.« Hogy ez nemcsak teológiai-morális értelemben való megrontásuk szándékát fejezi ki, azt azok a szavai is bizonyítják, amelyekben az elemek segítségét kéri fizikai megsemmisítésükhöz:

*Segítsetek,
Ti elemek,
Az embert nektek
Szerezni meg,*

Ha az egyes álmképek több-kevesebb művészi szempontú módosítással valóban megtörtént katasztrófákat mutatnak is be, ezeknek a jeleneteknek kiválogatása, a történelem egyoldalú bemutatása Lucifer tudatos, célzatos műve. Az álmképekben vannak részletek, amelyek Lucifer egyre növekvő türelmetlenségét, sőt végül az álmképek eredménytelensége miatt erőszakos

beavatkozás szándékát is mutatják. Ádám felébredése után tervszerűen folytatja Lucifer a tanulságok olyan hangoztatását, amelyekkel öngyilkosságba akarja hajtani, s mikor Éva vallomása végkép lerontja egész küzdelme eredményét, határtalan dühvel támad rájuk.

De Lucifer szerepe a történelmi képek esetében sem merül ki a célzatos válogatásban. Ő kommentálja is az eseményeket s a legsúlyosabb ellentmondás ezek közt a kommentárok és a végső biztatás közt van. Nem lehet véletlen, hogy az egyetlen szín, amelyben Lucifernek egy szava sincs, a forradalmi álom. Itt a bakó némaszerepe jut neki, a szint Ádám—Kepler maga értelmezi a luciferi szándékkal ellentétes módon.

Igaza van-e a Lucifer ajkára adott általánosításoknak? ez az éppen, amire Madách keresi a feleletet. Ilyen általánosítások okozzák az ő riasztó kétségeit is, mint az *Éjjeli gondolatok* című verséből és még néhány más írásából is kiderül.

Csak egy példát emelek ki Lucifer ilyen kommentárjaiból:

*Ah járaó rajongsz, hisz a tömeg
A végzet arra ítélte állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog,
Amit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
És új urat keres holnap magának,
Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?*

Majd Ádám kérdésére: »Miért jajgat hát, mintha fájna néki a szolgaság?»

*Fáj, bár nem tudja mi,
Mert minden ember uralomra vágy.
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához üzi
A nagy tömeget, — ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemként
Zaklatja minden olyasért, mi új
S mi tagadása a már meglévőnek,
Abban remélvén testesülve látni
A boldogságról képzelt álmait.
Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a hullám ragyog, nít színe fővet,
És mely hullám esetleg épp te vagy.*

*... Vagy más veled rokon,
Kiben tudattá vált a népi ösztön
S ki a szabadság bámult bajnokául
Fényes helyedre tolokodni mer,
Míg a tömeg, nem nyerve semmit is,
Névet cserél, a gazda megmarad.*

Lucifer általánosításait nemcsak a fasiszták fogadták örömmel és emelték Madách mondanivalójává s egyben örök igazsággá. Ez a téves értelmezés ott kísért már a korábbi kommentárookban is, de még 1949-ben is jelent meg olyan hivatalos tankönyv, amely megrágalmazta Madáchot jókora részével mindannak, amit a fasiszták akartak. Az *ember tragédiájából* kihozni: »Madáchnak

az a hite, hogy a történelemben mégsincs haladás, csak örök körforgás és azonosság ... Madách a tömegben csak rosszat, alacsony, értéktelen ösztönöket lát. A Lucifertől képviselt reakciós filozófiának a régi rendezések is igazat adtak, a felszabadulás utáni rendezés meg nem tudott mit kezdeni vele, s ezért hatását a legsúlyosabb részletek húzásával akarta gyengíteni. Ugyanakkor törölte mindazt, ami Lucifer gonoszságát, aljasságát, embertelenségét érezteti. Így pl. elhagyta a torzalak, a kétes rémület világa utáni vágyakozásának kifejezését az aténi színből, a kéjelgő kegyetlenség olyan förtelmes megnyilvánulását, mint a római színben mondott szavai:

*Nézd, Júlia, e szép kövér halat,
Egyél, hiszen majd hízatsz másokat.*

Ez és még egy sereg más fontos vonása Lucifer alakjának, aki — ismétlem — elsősorban az embernek, az emberiség boldogságának, haladásának ellensége s akinek embertelen gyilkos szándékait szolgálja nemcsak az álmokképek kiválasztása, hanem általánosító filozófiai magyarázata is.

Persze vannak egyes részletek, amelyek látszólag ellentmondanak ennek a magyarázatnak, ahol Luciferben mintha részvét mozdulna meg, vagy ahol valódi bölcsesség vagy szellemesség szólal meg az ajkán.

Marxista értelmezésben is megnyilvánul olyan rokonszenv Lucifer figurája iránt, amely az egész mű megértésének árt. Ennek az az oka, hogy örömmel üdvözljük a múltban a materializmus minden megnyilvánulását. Csakhogy Lucifer materializmusában nincs sok köszönet. Ez a materializmus nemcsak mechanikus, antidialektikus materializmus, hanem éppen ezért fatalista materializmus is, amely arra való, hogy tagadja az eszmék minden szerepét, tagadja a személyes felelősséget, ennek a materializmusnak döntő mozzanatai a megváltoztathatatlan átöröklés tana, a malthusianizmus, a morálistatisztika stb. Mind arra való, hogy az emberi cselekvés értelmét és értékét kétségbevonja. Persze mindezzel szemben Ádám naív idealizmusa áll és mégis ezt kell diadalmasnak érezni, mert ez a haladásért való tántoríthatatlan, mindig megújuló küzdelem sarkalója, míg a Lucifer materializmusa a halál, a lemondás bölcsellete.

Ne akarjunk Madáchból materialistát faragni, de figyeljünk arra, hogy Madách harca az embert kétségbeejtő okoskodás ellen nem is tagadása általában a materializmusnak. A világ teremtésének az a deisztikus magyarázata, amelyet elsősorban az Úr ajkára ad, éppolyan távol áll az egyház világnézetétől, mint a következetes materializmustól, de igenis vannak e magyarázatnak materialisztikus elemei. Hogy mennyire tudatos tagadása volt Madách elgondolásában a semmiből teremtés mítoszának, arra jellemző az Aranytól megváltoztatott első fogalmazás, amelyben már a teremtés befejezésének pillanatában enyésző világok omladékáról volt szó.

De ott van Lucifer ellenlábasaként a Föld szelleme is, aki szintén az anyagi valóság képviselője és magyarázója és ugyanakkor az embernek védője. Mikor

Ádámot visszarántja a földi világba, az élet materialista magyarázatát adja azt hangoztatva, hogy a lélek semmi a test nélkül :

*Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, napnál a sugára?
Oh, hogyha látnád árva lelkedet,
Amint értelmet és kifejezést
Keres hiába idegen világba,
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisugárzása egy csoport anyagnak,
Mit földednek hisz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé véled együtt.*

Világos az előbbiekből, hogy sem a Lucifertől mutatott álmjelenetek, sem a luciferi általánosítások nem azonosíthatók Madách meggyőződésével. Aranyinak van igaza, aki azt mondta : »Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja : kétségbe ejteni s benne ilymódon egész ivadékát előlni? . . . Minden tárgyi hűség mellett, mellyel egyes hősöket felmutat . . . látszik, hogy Lucifer célja szerint a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa : ez magából a szerkezetből foly így.«

Persze, Madách nincs szilárdan meggyőződve a luciferi kép ellenkezőjének igazságáról sem, ezért oly ellentmondásos az egész mű, de részben innen van a jelenetek feszült drámaisága is. Az *ember tragédiája* fő mondanivalója éppen a viaskodás a kétségek ellen. Benne egyszerre tükröződik a kapitalizmus minden ellentmondása, amely különösen súlyos kétségeket ébreszt a két korszak határán álló magyarság költőjében, aki leszámolt a feudalizmussal, de visszariad a kapitalizmustól s aki nemzete sorsában döntő fordulatra, a 48-as célok beteljesedésére vár.

Azt akarja-e Madách mondani, hogy nincsen remény, hogy minden küzdelem hiábavaló? Nyilvánvalóan nem, hiszen a költemény kihangzása is éppen az ellenkezőjét hirdeti : »Küzdj és bízva bízzál«.

És ezzel eljutottunk a mitikus keret értelmének problémájához. Miféle hit az, amelyhez Ádám a Lucifertől mutatott tudás elől menekül? Nyilvánvalóan nem az egyház hite, nem hit istenben, nem hit a túlvilági életben, hanem hit magában a haladásban, a földi küzdelem értelmében, az ember harcainak eredményében. És ha mitikus keretben az Úr ajkára adja is a biztatást, ennek nyilvánvalóan semmi köze sincs semmiféle fideisztikus, transzcendentális megoldás kereséséhez. Az autonóm morál kanti érvelése az utolsó jelenetben valóban jelentkezik, mégpedig sajátos összefüggésben, sajátos gondolati szerkezetben. Nagyon jellemző az, ahogy Ádám fölveti a végső kérdéseket : a fő kérdés nála az, megy-e előbbre utána az emberiség? Minden más mintha csak a gyöngébbek kedvéért, vagy a konvencionális keret miatt kerülne szóba — ha nem ismernők a szokásos vallásos fogalmazást, valósággal felismerhetetlenül :

*E szűk határu lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt telkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsöd és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?*

Ez úgy hangzik, mintha a lélek halhatatlanságáról akarna megbizonyosodni. De a következő sorok más értelmet adnak ennek a kérdésnek is:

*Megy-e előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy mint malomnak barma, holtra jár ad
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?*

Az Úr válasza is a földi küzdelem folytatására utasít és semmi más igényt nem támaszt. Madách, bár nem materialista és nem is teljesen vallástalan, hanem valami felvilágosodott deizmus híve, egyszerűen nem hisz a lélek halhatatlanságában, sőt az ebben való hitet lealacsonyítónak tartja. Madáchnak az a verse, amelyben már régen felismerték a tragédia egyes eszméinek csíráját, *Az éjjeli gondolatok*, világosan megmondja, hogy a túlvilági életben való hit meggyalázása az ember történelmi küzdelmeinek: ha van túlvilág és örökkévalóság, akkor az egész földi élet jelentéktelen átmeneti mozzanat az emberi lélek életében.

*Akkor dőre minden küzdés a magasra,
Aki ottan él, hol csillagok születnek,
S néz a végtelenbe, nem nagyon örülend
Hangyaboly világunk múlandó hírének.*

De már a *Férfi és nő*-ben is elutasítja Herakles a lélek földöntúli életét:

*A semmi szellem,
Melyet dicsekszel hogy szobrunkba fújtál,
Mért él tovább, mint a szobor maga?
Mért nem hagyod itt együtt őket és
Minek neked ott fent a szellem?*

fordul lázongva Zeushoz.

Madách számára az élet értelme csak a földi küzdelemben van. Minden transzcendentális vigasz idegen, sőt gyűlöletes a szemében.

Madách idealista volt és vissza-vissza tért belénevelt vallási eszmékhez is, de *Az ember tragédiája* leglényegesebb mondanivalójának semmi köze a valláshoz, az örökölt vallásos hagyományból, a biblia olvasásából vett mitikus keret ellenére, amelybe minden kétségen túlemelkedő makacs hinniakarását öltöztette.

Ismétlem, *Az ember tragédiája* tulajdonképpen tárgya nem isten és ördög küzdelme, nem is, ahogy fasiszta és félfasiszta értelemzések felfogták, a magános hős és a meg nem értő tömeg küzdelme, hanem az ember küzdelme mindazzal, ami harca értelmét el akarja vitatni, ami kétségbe akarja ejteni. A mitikus keretre Madáchnak azért van szüksége, mert a tőle ismert polgári tudomány nem ad megnyugtató választ kétségeire. A polgári társadalom ellentmondásain túl az új utat csak a proletariátus világnézete, csak a marxizmus adhatta volna meg, amelyet Madách nem ismert.

A keret, amelyben kénytelen volt bővebben nyúlni a biblikus mítosz elemeihez, külön nehézségeket okozott. Itt Madách kritikai szelleme, amely szembe szállt az egyház világnézetével, fővábbá drámai érzéke; és talán részben a byroni Lucifer példája olyan vonásokat is vitt Lucifer alakjába, amelyek ellene mondanak további szerepének és amelyek, kivált minthogy a költemény kezdetén találkozunk velük, könnyen megtéveszthetnek.

Ismeretes, hogy az egyházi részről megjelent bírálatok kezdettől Prohászka Ottokárig éppen vallási szempontból bírálták, hitetlennek mondták Madách világnézetét. Hogy van az, hogy a Horthy-korszakban mégis vallásos játékot kívántak belőle csinálni és a katolikus sajtó is elkezdte ilyen értelemben magasztalni? Ez nyilvánvalóan éppen azzal kapcsolatos, hogy felfedezték benne azt, amit az egész mű értelmének meghamisításával a szovjetellenes imperialista ideológia támogatására lehetett felhasználni, így elsősorban a falansztert, másodsorban Lucifer pesszimista általánosításait. Így olvadhatott össze egyik-másik rendezésben a sátán alakjának valóságos felmagasztalása áhitatos részletek betoldásával és templomi dekorációval, mintegy igazolva *Az ember tragédiájának* azokat a szavait, amelyeket Lucifer a búcsúkönyvekkel házaló barátáról mond, mikor Ádám arra szólítja fel, hogy kardjával verje szét a hittel kufárkodókat. Lucifer zavartan szabadkozik:

*Bocsáss meg, e barát rég cimborám
S nem is utálom én az ily világot.*

Talán nem éreztelen, ha megemlítem, hogy Madách összes műveinek egyetlen teljes kiadásából ezek a sorok néhány mással együtt hiányoznak. Nyilvánvalóan nem a lelkiismeretes szerkesztő, Halász Gábor, hanem a háborús fasiszta cenzúra bűnéből. Figyelmeztetés ez újabb kiadók és rendezők számára is, amely óvatosságra int a szövegforrás dolgában és egyszersmind jellemző bizonyítéka annak, mennyi tennivalónk van még az irodalmi örökség gondozása, a régi csonkításoktól és hamisításoktól való megtisztítása terén. Azt talán mondani sem kell, hogy a színpadon ezek a szavak sem hangzottak el — 1947-48-ban sem!

*

Abban a válaszban, amelyet Erdélyi bírálatára írt, amelyben szándékát magyarázza, maga Madách ezt mondja Ádám harcainak végső tanulságáról: »Igaz, hogy mindenütt megbukik . . . de bár kétségbeesve azt tartja, hogy addig tett minden kísérlete erőfogyasztás volt, azért mégis *fejlődése mindig előbbre és előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre*«. (Kiemelés tőlem. W. J.) És valóban, ha nem Lucifer tendenciózus magyarázataiból, hanem magukból Ádám küzdelmeiből tájékozódunk, akkor egészen a falanszter-jelenetig semmit sem találunk, ami ennek az értelmezésnek ellentmondana.

A jövő bemutatásában Lucifer szerepe ismét módosul. Ha a történeti képek során csak válogat célja érdekében, az olvasó számára is ellenőrizhetetlen jövő képeiben Lucifernek sokkal szabadabb keze van. Hogy Madách talán

éreztetni is akarta, hogy itt a sátáni kritika már részleteiben sem megbízható, arra különösen az mutat, hogyan növekszik Lucifer türelmetlensége a mindig újra lelkesülő emberrel szemben; az Ūrbe már akarata ellen ragadja Ádámot és őt álmában is meg akarja semmisíteni azzal, hogy kitaszítja a Föld vonzási köréből. A történelmi küzdelmek sorozatos csalódásaiba Ádám bele is tud nyugodni, mert hisz további küzdelem és további fejlődés lehetőségében, csak a küzdelmet lehetetlenné tevő, az emberi életet megbénító fagyhalál és annak küszöbén bekövetkező degenerálódás az, ami ellen legvégül is lázadozik: »Csak az a vég, csak azt tudnám feledni.«

Ismeretes, hogy ilyenféle természettudományi jövődölésekkel mikép próbálták 1830, 1848 és 1871 után egyre fokozó mértékben reakciós klerikális törekvéseknek megnyerni a tömegeket.

Semmi okunk, hogy Madách Luciferjét az alak sokszínű gazdagsága s nem egyszer bölcsesége ellenére ne gyűlöletes rágalmazónak tekintsük. Ha *Az ember tragédiája* megint színre kerül, mindaz, ami benne nagy, ami a kétségek ellenére felemelő, lelkesítő, akkor érvényesülhet teljesen, ha Lucifert úgy játszák, hogy a színház közönségének nem egyszer ökölbesorul a keze. Még az sem baj, ha akad, aki az imperialistákra, az emberiség épülő szebb, boldogabb, diadalmas világának ellenségeire gondol, akik hasonló következtetésekkel akarják letörni a népek hősieis küzdelmét békéért és szabadságért, igazságért és haladásért.

*

Mindebből persze nem az következik, mintha Madách optimista volna, vagy a filozófia alapvető kérdéseire érdemleges választ tudna adni. Nem, *Az ember tragédiája* végső mondanivalója nem valami mély filozófiai értelmezése a valóságnak, ez a mondanivaló maga a viaskodás mindazzal a kétséggel, amivel kora ellentmondásai, 48 elbukása és a reakció fojtogató uralma, magának a nagy francia forradalomból született polgári társadalomnak szörnyű ellentmondásai és az ellenforradalmat támogató vagy ellenforradalmi következtetésekre felhasznált tudomány gyötri, — de viaskodás mindezzel a haladásban való hitért. A tragédia véghatása, ha nem engedjük magunkat félrevezetni reakciós magyarázatoktól, elsősorban ennek a viaskodásnak az állhatatossága folytán és nem az utolsó szavak miatt, nem lehangelő, hanem felemelő. Madáchnak a cimben kifejezett kérdése esztétikai síkon abban foglalható össze: tragikus-e valóban az egész emberiség élete, vagy az egyes tragédiákon túl mégis van célja a küzdelemnek? Mindez éppen Madách vergődése miatt nem minden részletben érvényesül egyenlően. Sohasem fog sikerülni a költemény szövegéből minden zavaró ellentmondást kiküszöbölni. Vannak jelek, hogy Madáchban ennyire is csak alkotás közben tisztult meg a mondanivaló, s hogy a műben itt-ott benne maradt egy foszlány saját vívódásának olyan stádiumából, amikor a kétség volt még erősebb.

*

Kiknek volt igazuk, akik a gondolkodót, vagy akik a költőt látták nagyobb-nak Madáchban? Azt hiszem, az elmondottak után nem lehet kétes a felelet Madáchnak nincs kialakult filozófiai meggyőződése, tele van kétséggel, ingadozással. Filozófusnak nem fogadhatnánk el. De igenis nagy költőnek tartom Madáchot, aki magát a polgári világnézet válságát formálta hatalmas képekbe, egész nagy korszakokat sűrített egy-egy drámai feszültségű, mély emberi tartalmat megragadó jelenetbe.

Noha a mű szerkezetének és az emberábrázolásnak sok vonását volna érdemes megfigyelní, egyes színeknek sok szépségét kiemelni, további részletekbe nem bocsátkozhatom.

De van egy kérdése a művészi formának, amelyet éppen Madách esetében nem lehet szó nélkül hagyni, mert a köztudatban meglehetősen hamis vélemények éltek róla, és ez Madách költői nyelvének a kérdése. Nyilvánvaló, hogy nagy költő nem lehet, kinek nyelve nem költői. Sokszor mondták, hogy Madách nyelve darabos, művészietlen. El voltak terjedve hamis legendák arról a segítségről, amelyet Arany a nyilvánosság szempontjából kezdő íróársának adott, és amelyet Madách maga nagyon fontosnak tartott. Sokáig arról beszéltek, hogy Aranynek *Az ember tragédiája* gondolati tartalmának kialakításában is fontos része volt. Erre rácáfolt a kézirat és annak nyomtatásban is megjelent szövege. De azóta is megmaradt az a vélemény, hogy Madách nyelvvel nagy bajok vannak, hogy ami költői szépség van benne, az Aranynak köszönhető. Ez a vélemény teljesen alaptalan. Arany egészen kezdetleges nyelvi hibákat, idegenszerűségeket és apró verstani botlásokat javított ki, elég nagy számban, de a költemény egész terjedelméhez képest erősen túlozták a javítások mennyiségét is.

Madách nyelve sokban az irodalmi nyelv egy korábbi, még Petőfi előtti nyelvállapotán fejlődött s a nép nyelvéből nem frissült fel. Éppen ezért Arany segítsége igen nagy jelentőségű; a kor legnagyobb magyar költőjének több-hetes áldozatos munkája irodalmi multunk tiszteletreméltó példamutatásai közé tartozik. De ha megnézzük a költemény legszebb, legköltőibb részleteit — és ilyenek bőven élnek mindnyájunk emlékezetében — az derül ki, hogy ezek csaknem kivétel nélkül megmaradtak Madách eredeti szövegezésében. Aranyt magát annyira magával ragadta ezek költői szépsége, hogy hozzá sem nyúlt, ha egy-egy régies szó vagy más apróság akadt is bennük, amit más helyen kijavított volna. Csak egy-két olyan helyet akarok emlékezetükbe idézni, ahol a képekben való gondolkodás a legmegragadóbban szemléletes, vagy ahol a nyelv hangulatot keltő zeneisége a legelbűvölőbb. Tudatosan használók itt olyan jelzőket, amelyek Madách szokásos jellemzésével ellentétesek.

Drámai erőben Katonán kívül egy magyar költő nyelve sem versenyezhet vele. Így Ádám szavaival a nagy fordulatokon, ahol egy-egy szín tanulságát levonja és új világ felé indul:

*Mi verseny ez, hol egyik kardosan
 All a mezzellen ellennek szemében,
 Mi függetlenség, száz hol éhezik,
 Ha az egyes jármába nem hajol.*

Mennyi mindent sűrít össze a haldokló rabszolga háromsoros nyögése :

*Mért él a pór? — A gúlához követ
 Hord az erősnek, s állítván utódot
 Jármába, meghal. — Milliók egy miatt !*

De a gyöngédségnek, a merengésnek nem kevésbé csodálatos hangjai, a nyelvi zenének bámulatos szépségei is felidéződnek mindnyájunk emlékezetében :

*Mi a hang, hogyha nincs ki értené,
 Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
 Mi vagyok én, ha mint virág virágban,
 Benned szebb létre nem feselne létem,
 Melyben sajátmagam szerethetem?*

Gondoljunk a római tivornya Júliájának csodálatos szépségű merengésére :

*S kivált, midőn dalt hallok és zenét,
 Nem hallgatom a szűkkorlátú szót,
 De a hang árja ringat, mint hajó,
 S úgy érzem, mintha álomban fekiüdnek,
 A rezge hangon messze multba szállnék,
 Hol napsugáros pálmák alatt
 Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg.
 Nagy és nemes volt lelkem hivatása.*

Vagy Izaura búcsúszavai a szerelmeseket elválasztó középkori barbárságban :

*A lég hullámin szép dal árjadoz,
 Mosolygni látok nemtők ezreit
 Testvéri csókkal minden lomb mögül,
 De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek.*

Erről a nyelvről mondták annyiszor, hogy darabos, hogy zeneietlen.

A költői nyelv művészetének és a gondolatok erőteljes, tömör, szuggesztív megfogalmazásának páratlan képességét bizonyítja az is, hogy nincs még egy magyar alkotás, amelyből annyi szállóige kelt szárnyra, mint *Az ember tragédiája*. Azt hiszem, bizonyítékokra nincs szükség.

*

Úgy érzem, máris kissé messzebb mentem, mint amire ebben a vitaindító előadásban jogom volt. Azt hiszem, hogy nem a régihez való ragaszkodás vezetett, mikor a fölvetett kérdésekben úgy foglaltam állást, hogy *Az ember tragédiáját* minden ellentmondása, egyenetlensége, különösen a jövő ábrázolásának hibái és a történeti és keretjelenetek kényszeredett összeillesztése ellenére a magyar irodalom nagy értékének tartom.

Ami az előadhatóság kérdését illeti, ki kell jelentenem, hogy helyeslem a *Tragédia* előadásának szüneteltetését, helyeslem, hogy levették a műsorról akkor, amikor — kivált a régi *Tragédia*-játzás emlékeit menthetetlenül magával hurcoló, értelmetlenül csonkító előadásban — nem az újjáépítés lendületét, hanem az ingadozást erősíthette. De azt hiszem, nemsokára el kell jutnunk odáig, hogy *Az ember tragédiáját* megint játsszák, mégpedig olyan előadásban, amely tisztán ragyogtatja fel a mű értékeit, érvényrejuttatja a mű igazi, eddig mindig meghamisított harcos mondanivalóját. Hogy ez a részletekben miképp oldható meg, azt még hosszú vitáknak kell tisztázniuk. Az új előadást igen alapos előkészítésnek kell megelőznie művészek és tudósok együttműködésével.

Még csak annyit, hogy ennél a kérdésnél fokozottan kell éreznünk a felelősséget abban a vonatkozásban, hogy segítheti-e vagy gátolhatja Madách műve népünk öntudatosodását, munkájának, békeharcának lendületét. De fokozza ezt a felelősséget az is, hogy *Az ember tragédiája* a multban a külfölddel való kulturális kapcsolatok viszonylag erős szála volt. Alkalmas-e arra, hogy a béketábor erősítője, a békéért és haladásért küzdő népek kölcsönös megbecsülésének és együttműködésének segítője legyen, azok közé a kincseink közé tartozhatik-e, amelyekkel a magyar nép a nemzetközi szocialista kultúra kincsestárát gyarapíthatja? Szeretném, ha a most meginduló vita közelebb segítene mindnyájunkat e fontos kérdések tisztázásához.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BOLGÁR ELEK:

A Madách-kérdés, mely már jó ideje foglalkoztatja a közvéleményt, lassanként Madách-pórré dagad, melyben már számos magánvádoló és önkéntes védő hallatta szavát. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia szakértői véleményével beleszól és ítéletre készíti elő a döntő kérdést, hogy vajjon Madách Imre haladó hagyományainkat gazdagította-e, vagy az ellentábort erősíti, helyesen járt el, amikor Arany János intelmét fogadta el. Arany János tudvalevőleg Madách főművéről szólva azt kívánja, hogy az egészből kiindulva méltányoljuk az egyes részeket. Ezt a nagyon is megszívlelésre méltó tanácsot még ki kellene terjeszteni oly értelemben, hogy Madách Imre helyét a magyar közéletben ne csak *Az ember tragédiája* alapján, hanem egész munkássága alapján bíráljuk el. Bármily súlyosan esnek is latba azok az idézetek, melyeket a különböző álláspontok felsorakoztattak, ezek sem önmagukban, sem összességükben nem lehetnek perdöntők, ez csak a madách-i mű egésze lehet. Csak ennek gondos, mélyremenő áttanulmányozása alapján tudunk oly véleményt alkotni magunknak, amely megnyugtató ítélethozatalhoz vezethet. Nyilvánvaló, hogy legkezdetén állunk ennek a munkának, melynek főcélja tudományosan megalapozott közvélemény teremtése a Madách-kérdésben.

De csak ily egységes közvélemény döntheti el Madách színterhozzátalának kérdését is. Madách egész irányzatának és ez irányzat politikai jellegének pontos

megállapítása nélkül színpadi interpretációját kiszolgáltatók a rendező és az egyes szereplők egyéni felfogásának. Ez természetesen lehetetlen a népi demokrácia és a kultúrforradalom körülményei között. Nem folytathatjuk azt a gyakorlatot sem, hogy a »kényes« kérdések elhomályosítása, vagy semlegesítése érdekében látványos színművet mutatunk be a közönségnek, ahogy azt sok ízben és sokáig gyakorolták. Semmiképpen sem indokolt tehát, hogy ezt a részletterületet az egészszel való kapcsolatból kiragadva tekintsük, kiinduló elvünk nyilvánvaló megszegésével.

Elégge egyezők a felfogások a tekintetben, hogy Madách történelem- és életfelfogásának központjában a harc, a küzdelem gondolata áll. Már kevésbbé egységesek a nézetek a küzdelem tartalmát és terjedelmét illetően: majd az *egyéni* akarat szabadságáért, majd a *nemzeti* függetlenségért folytatott küzdelmet hangsúlyozzák, de aránylag kevés szó esik arról, hogy Madách túlmegy a liberális polgárba a szabad verseny követelésével együtt beoltott harc gondolatán, s átlépve ezt a határt, annak a küzdelemnek válik szószólójává, amelyben

*A nép szava jenyítő üstökös,
Feltűnik olykor — elhalványul.
Kigúnyolják — de egyre visszatér
S kihányja a földet sarkaiból.*

II.

A harcnak, a küzdelemnek ebből a problematikájából és különösen e problémának *Az ember tragédiájában* nyújtott megoldásából — helyesebben a megoldás hiányából — szerettek arra következtetni, hogy Madách szerint végeredményében minden harc hiábavaló és ebből az interpretációból Madách világnézetének tipikus alkateleméül a *pesszimizmust* olvasták ki. E meglehetősen általános felfogás alapján Madách Imre úgy él a köztudatban, mint aki nemzetének vesztén és saját egyéni és családi tragédiáján érzett fájdalmát világnézetté szélesítette ki és ezt az így fémjelzett pesszimizmusát képviseli írói alkotásaiban is. *Az ember tragédiájának* így önkényes és egyoldalú interpretációjával vélték az egész Madáchot kimeríthetni és közben elfelejtették, hogy a »küzdj és bízzál« — ez a végső tanulsága és konzekvenciája sok világtörténelmi csalódásnak, éppúgy ellene szól az elvi pesszimizmusnak, mint az az ellenméreg, melyet Lucifer nyújt az embernek az emberiség sorsát feltáró látomás-sorozat elviselésére

*Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a 'csatától meg ne jussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalja tünemény
Egész látás, — s e sugár a remény.*

Lucifer szerepének megítélésénél ez a kiindulópont nem hagyható el.

A történeti kezdet és a Madách szerinti történeti vég így egyaránt a harcnak és küzdelemnek törvényét hangoztatja, sőt tudvalevőleg már az emberiség történelmét megelőző időt is Lucifer forradalma jellemzi az »egyhangú, szabályos élet« ellen, »mely mindig dicsér, rossznak mit se tart...«

De nagy tévedés volna azt hinni, hogy az emberiség harca, melynek színeit egyszer a reménység ópiumával, másszor a bizakodás stimulánsával keveri Madách, tisztán és puszta tragikus volna számára. Az, hogy *Az ember tragédiájában* Ádám konkrét történelmi küzdelmeit hiábavalóknak tünteti fel, nem annyira a pesszimiztikus világnézetnek, mint inkább annak a folyománya,

hogy Madách csak nehezen birkózik meg grandiózus problémájával. Itt nem schopenhaueri, hanem hegeli feladat rejtőzik, melynek megoldását Luciferre, a tagadás szellemére bízta, aki nélkül nincs se teremtés, se történelem.

*S nem érzéd-e eszméid közt az úrt,
Mely minden létnek gátjává vala,
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.
Győztél jelettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.*

E sorok megmutatják, hogy Madách mily kitűnően látja feladatának problematikáját, de egyszersmint azt is, hogy annak dialektikája előtt megállni kénytelen. A maga nemében egyedülálló az a meglátása, hogy mit kell *probléma* alatt egyáltalán érteni: azt a vákuumot ismereteink, tudatállapotaink között, melyet csak a praxis tölthet be. Ez a praxis lényegileg harc, melynek igazi jelentőségét kozmikus vonatkozásaiban is jól látja.

*Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétszételni:
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni.*

Ilyen átfogó, nagy értelemben nyilatkozik meg Madách *fejlődésmélete* is, amikor Luciferrel azt mondhatja Ádámnak, aki azzal kérkedik, hogy »en-magamban olyan különvált és egész vagyok«:

*»Vagyok« — bolond szó! Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet*

Általában Madách világnézetének progresszív elemei nem csupán történet-filozófiai, hanem általános kozmológiai megállapításaiban is kifejezésre jutnak. Így vallásos kérdésekkel szemben sem tagadja meg magát a liberális, szabadgondolkodó és szabadkőműves Madách. De ebben a tekintetben már nemcsak az ellenzékiiség irányítja, amellyel Lucifer racionalizmusát vonultatja fel a teremtés kritikájára, hanem igen figyelemreméltó itt az a kritika, amelyet maga Madách gyakorol a vallással szemben. Kevesen látták az ötvenes évek Magyarországon a vallás szociális szerepét oly tisztán, mint ő. Így *A megváltó* című versében, melyben egyenesen a népet megváltó forradalmat hirdeti, ezeket mondja:

*Ki hirdeté szabadságunk tanát?
Ki hirdetett testvérszeretetet,
Hogy a nép hallá zengni szent szavát
És a bitortott nagyság reszketett?*

.....

*De a nagyok azt mondták válaszul:
Minden kapocs hulljon hát szerteszét?
Az Isten nem jár lázadt koldusul
S keresztre vonták a nép Istenét.*

.....

*Az úr csak úr, a nép csak rab maradt,
S a régiért új szenvedést cserélt. —
Ha éhesen kívánja szent jogát,
Megváltójához küldik menten őt,
Köztünk csak a véres kereszt maradt,
Ijeszteni a jogkövetelőt.*

Ugyanezt a motívumot szövegezteti meg más vonatkozásban az *Életünk korai* című költemény is, hol a férfinak, kit »csak a népszabadság lelkesít« s kinek »szíve a közzel dobog« :

*... élbe lép az állam zordonan,
Kiáltva rá: a föld rég osztva van,
Ábrándképednek nem maradt helye.
A siron túl van boldogabb haza,
Ki itt elégedetlen, menjen át,
De itten pártos és bűnhődni jog.*

III.

Madách világnézetének mindezen elemei egy közös pontban futnak össze : sajátos *racionalizmusában*, melynek leghivebb és legkövetkezetesebb képviselője, egyik legkiválóbban és legnagyobb szeretettel megrajzolt alakja, Lucifer. Ha valaki megkísérelné azt a sem nem könnyű, sem nem hálás feladatot, hogy Madách műveiből rendszerezett filozófiai szintézist állítson elő, ennek a rendszernek ismeretelméleti alkatelemeit kétségkívül Lucifer kinyilatkoztatásaiban lenné fel. Lucifer az, aki oppozícióban áll ennek a világnak összes hibáival szemben és kíméletlenül kritizálja annak eredendő bűneit. Ő az, aki a materializmus magaslatairól korrigálja Ádám javíthatatlan idealizmusát és teszi nevetségessé érzélgösségében, kritikátlanságában, utópiáiban kifejezésre jutó irracionalizmusát. Természetes, hogy Lucifer, a szakadatlanul dolgozó és küzdő Ész, az emberben is fel akarja gyújtani azt a kis szikrát, amely benne a racionalizmus irányában dereng :

*Igen, tán volna egy, a gondolat,
Mely öntudatlan szűdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bíznán, hogy válassz jó és rossz között
Hogy önmagad intézzed sorsodat
S a gondviselettől felmentene.*

Jellemző azonban, hogy az a program, amelyet itt a racionalizmus az embernek nyújt, alapjában véve *nem teoretikus* program : nem arravaló a tudás, hogy a dolgok ismeretlen összefüggésének rendjét feltárja, hanem arra, hogy az embercselekvését irányító akaratot felszabadítsa minden járom alól. A cselekvés autonómiája és ennek eszköze : a szabad elhatározás azok a problémák, melyek a Madách-féle világnézet etikai oldalának legtöbbet hangoztatott pontjai. Itt kétségtelen a kor áramlatainak és különösen a német idealizmusnak ezirányú befolyása Madách gondolatvilágára. De itt sem Schopenhauer, a pesszimista divatfilozófus etikai teóriái hatnak legjobban Madáchra, hanem azokból a történelmi vitákból, melyek az akarat szabadság kérdése körül lejátszódtak, merőben új álláspontra küzd fel magát. Az akarat szabadság kérdését Madách *Az ember tragédiájában* több ízben és csaknem minden világnézeti ellenlábásának interpretációjában felveti, de saját világképébe az a felfogás illik legjobban, amelyet — mint oly sok más esetben is — Lucifer szájába ad, válaszul Évának,

a romlatlan, praktikus ész diktálta megnyugtatóására, hogy nem lehetnek káros következményei annak, ha a kitűzött útról letér :

*Miért büntetne? — Hisz, ha az utat
Kitűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Együttal olyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.*

.....
*Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong.
Mint ezt, mivel éltetve melegít?*

Mire Lucifer, annak felimerésében, hogy itt az emberiség első nagy problémája merül fel, ezt így intézi el :

*Lám, megjelent az első bölcselő !
Nagy sor jövend utánad, szép hugom,
Mely millió úton ezt vitatja újra;
A tébolydába téved sok közülük;
Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással !
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jönni rá nem ér,
A tett halála az okoskodás.*

Már az első színben, a teremtésről mondott nagy vádbeszédében is az volt Lucifernek a főkifogása az ember egész morális konstrukciója ellen, hogy nála

*Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem.*

De mit jelent ez konkrétul? Az emberiség történelmi tapasztalatain keresztülment Ádám számára Lucifer a szabadságot úgy jellemzi, mint harcot a csapással szemben, »mit elkerülni még hatalma van«.

*De a végzetnek örökös betűit,
Nyugodtan nézi és nem zúgolódik
Miatlok az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattok is.
Ily végzet áll a történet felett,
Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre.*

A végzetnek ezzel a bekapcsolásával fűzi Madách etikáját világnézetének egészéhez. Ez a világnézet ilyképpen új, igen figyelemreméltó momentummal gazdagodik : a *sztoicizmusnak* egy fajtájával, melynek alkatelemeivel Az *ember tragédiájában* is, Madách más alkotásaiban is sokszor találkozunk. *Éjjeli gondolatok* című költeményében Madách lázadozik a fátum ellen és a sors problémáját a maga egész tragikumában veti fel anélkül, hogy kérdésére feleletet, problémájára megoldást találja.

*Ugy az ember hitvány eszköze a sorsnak
S tenni semmit nem bír önnön erejével,
Győz, ha sors könyvében úgy vagyon megírva,
Avagy ismeretlen s nyom nélkül enyész el.*

A probléma ilyenén beállítását és a megoldásról való lemondást tartották, tévesen, pesszimiztikus világnézetnek. De itt (éppúgy, mint *Az ember tragédiájában* felsorakoztatott történelmi küzdelmek meddőségének feltüntetésével kapcsolatban) lényegében szintén nem pesszimiztikus világnézetről, hanem a történelem és történelmi fejlődés lényegének félreismeréséről, a történelmi folyamatosságnak és e folyamatosság interpretálásának hiányairól van szó. A történelmi tudat diszparitásainak téves értékeléséből ered *Az ember tragédiájának* az az alapgondolata, hogy az elkerülhetetlen küzdelem, mint kozmikus törvény, az emberi szférában haszontalan és céltalan. Csak küzdelem van, de az sehová sem visz el bennünket és a küzdő ember a legkülönbözőbb történelmi helyzetekből csak újabb és újabb csalódásokkal kerül ki. Az eredmény tehát semmiképpen sem indokolja a küzdelmet, de ennek a ténynek az ember semmiféle következményét nem vonhatja le, mert a küzdelem végzettszerű.

Összefüggésben ezzel Madách, teljesen sztoikus nyomon járva, legtöbbször értetlenül áll szemben a tömegek jelentőségével a világtörténelemben. Mint a sztoikusoknál és különösen Senecánál, Madáchnál is újra meg újra visszatér az a momentum, hogy az ész uralmát és érvényesülését erősen veszélyezteti a spontánul, ösztönösen a vak hit után induló tömegek befolyása. Madách világnézetéből, amely egyébként, mint egynémely példán láttuk, helyenként sejteti a »nép« szerepét és jelentőségét a világ megváltoztatásában, éppúgy hiányzik az az elgondolás, hogy egy bizonyos történelmi fokon a »tömegek« cselekvése is csak az elmélet, az ész által jóváhagyott elveken orientálódik, mint a sztoikusoknál. Még kevésbé látja ez a kissé merev és sztatikus racionalizmus azt, hogy a ráció és az irracionális elemek az emberek életében soha sincsenek tiszta, egymástól izolált és mechanikusan működő állapotban, És épp a történelmi mozgás helyes megfigyelése mutatja, hogy minden visszaesés és cikk-cakkban menő fejlődés ellenére az ész fokozódó érvényesülése az irracionális tényezőkkel szemben minden kétségen felül áll.

IV.

Madách sztoikus racionalizmusának másik határt szab erős érzelmvilága. De az idevágó körülményei közül nem szerelmi lírája a legjellegzetesebb, hanem a *Rajzok és képek* csoportba illesztett *A nő teremtése* című verse. Ebben az ész megtestesítőjének, Lucifernek szerelmét írja le. A versben kicsinyben megvan *Az ember tragédiájának* egész hangulata s annak mintegy bevezetője. Ez a vers egyáltalában nyiltabban és határozottabban fűdi fel Lucifer lázadó voltát, forradalmár szellemét, harcát a hivatalos menyország ellen. De ebből a megúnt égből, a maga egyhangú, szabályos életével, »ahol csak a második helyet« foglalhatta el, a földre hozta szerelmét és ott új életet teremtett.

*Amde Lucifer, a zord és szende Hajna
Csakugyan világot alkotott magának,
Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva
Az emberi szíven folyvást uralkodnak.*

A történelmi ábrázolásban persze a nő más, realisabb magyarázatot nyer Madáchnál. *Az ember tragédiájában* Keplerrel ezt mondatja :

*Minő csodás keverce rossz s nemesnek
A nő méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? Mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.*

Látnivaló mindebből, hogy Madách nőgyűlöletének legendája époly alaptalan, mint elvi, világnézeti pesszimizmusáé. Igaz, hogy saját családi tragédiája nem egy helyütt elevenedik meg Madách költészetében. De nem mint világnézet, hanem mint egyéni sorsának más hasonló sorsokba való művészi behelyettesítése. Irodalom és nem filozófia, ha pl. *Férji és nő* című ötfelvonásos drámájában Herakles és Dejanaira példáján mutatja be azt a viszonyt férfi és nő között, melyet Madách korában és még sokáig azután is a nemek harcának szerettek feltüntetni. Emellett a *Férji és nő* 1843-ból való, tehát jóval megelőzi Madách házassági és szerelmi tragédiáját.

Viszont későbbi, 1855-ből való magyar történeti tárgyú drámájában, a *Mária királynőben* is a »szoknyauroság« ellen azt a magyar főurat beszélgeti, akinek Gara nádor is csak »tótországi paraszt«, Zsigmond, a királynő jegyese, a későbbi magyar király, »szeleburdi földönfutó cseh« s aki végül úgy beleszeret a királynőbe, hogy minden elvet kész feláldozni érte. A magyar történelemnek egyik különösen izgató, politikai problémákkal telített fejezetét idézi fel Madách ebben a drámájában, melyben két asszony is áll a politikai események homlokterében: az özvegy királyné, Erzsébet, tele becsvággal és intrikával, és Mária, a leánya, a törvényes királyné, akit fiatalsága és szépsége mellett jelentős politikai talentumnak fest Madách. De ép így *Az ember tragédiájában* is Éva, »az első bölcselő«, kinek reális meglátásait nem egyszer helyezi szembe Madách Ádám idealisztikus tévelygéseivel.

A szerelem problémájával kapcsolatosak Madáchnál a lét és nemlét, élet és halál, test és lélek kérdései: az anthropológiai s pszichológiai kérdések. Legszembeötlőbb itt az a körülmény, hogy e problémákkal kapcsolatban mutatkoznak meg Madáchnál bizonyos dialektikus gondolkodás csirái. Legszébb példáját látjuk ennek a *Férji és nő* befejező jelenetében, hol Herakles nagy monológjában így elmélkedik:

*De mi a halhatatlanság? Haldí,
Mert hogyha élet az: úgy megy, mozog:
S mozogni mindörökre nem lehet
Annak, mi kezdetben kezdett mozogni:*

De itt mindjárt megmutatkoznak Madách dialektikus gondolkodásának határai is: a mozgás dialektikájának és mechanikájának sajátos összekeverésében. Itt vannak egyszersmind Madách materializmusának határai is. Annak a materializmusnak, melyet Lucifer már a teremtés pillanatában világnézetének vall s nemcsak önmagára nézve ismeri el hallgatag, hogy az anyag szülte, de ezt a nézetét az egész teremtésre s magára a teremtetőre is kiterjeszti. Ezt a materializmust, amely *Az ember tragédiája* első jelenetében oly határozottan jut kifejezésre, Madách sokszor elvulgarizálja, legszembeötlőbben *Egy örült naplójából* című költeményében:

*Hítvány erőmű az az ember;
Az ész, e mozgató, alig keres
Annyit, mint amit rossz jűtője,
A jó gyomor tőle igénybe vesz.
És sokszor egy nap is már többet kér,
Mint amit az egész erőmű ér.*

Az örült kosztümirozásában Madách nemcsak racionalizmusát tagadja meg, nemcsak materializmusát sekélyesíti el, hanem az emberi társadalomról vallott szkeptikusabb felfogását is ebben az álruhában próbálja becsempészni:

*Kacagok, ha hallok mondani,
Emberben hogy égi szikra él,
S társadalma viszonyairól,
Művelődéséről fenn beszél.
Két vezérrúgója van csupán:
A gyomor s a szemnek ingere:
Az szülé, mivel csak kérkedünk
S társadalmunk ennek gyermeke.*

Madách társadalom-kritikáját nyilván nem kívánta oly művében nyilvánítani, amelyben nyílt sisakkal képviselte igazi társadalmi elveit. Ezek az elvek tényleg világnézetének leggyöngébb, legkövetkezetlenebb pontjai és sok helyütt csakugyan nehéz őket a józan gondolkodással összhangba hozni. Különösen feltűnnek Madách szociálfilozófiai felfogásának gyöngéi ott, ahol *Az ember tragédiájában* a kapitalizmust és szocializmust állítja egymás mellé. Itt is a szabadverseny magasztalójából a szabad verseny csalódottja lesz Ádám, mert látja:

*Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol!
Kutyáknak harca ez egy konc felett
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt.
Ez el fog jönni, érzem, jól tudom.*

Csak az a kár, hogy ezek a szép sorok, melyekkel Madách a kezdődő kapitalizmust bírálja és a szocializmus elkerülhetetlenségét hirdeti, megint csak az üres tagadás formái között maradnak és nem látják az összefüggést kapitalizmus és szocializmus között. Még nagyobb kár, hogy az a szocializmus, amit Madách a kapitalizmussal szembeállít, erősen eltorzított fourierizmus, amelyik — ha történelmileg egyáltalán megvalósítható lett volna, — valóban csak olyan csalódáshoz vezethetne, amilyent Ádám érez ebben a fantasztikus világban.

A főbaj itt az, hogy Madách, ki már a valóságos történelem filozófiai interpretálásánál is sokszor homályos szemmel áll a tények előtt, az eljövendő idők elképzelésénél, azoknak a fantázia segítségével való kialakításánál, nem nagyon mélyenjáró társadalombölcseletőnek és nem nagyon szerencsés intuiciójú költőnek bizonyul. A szociális érzésű liberális polgárnak az ideológiai határai mutatkoznak itt, aki, mikor végső számadást csinál a jelen és az általa elképzelt jövő között, akkor mégis elborzad attól, amit minden kényszerítő ok nélkül, a jelen teljesen gróteszk ellentétének képzel el. Mivel nem látja, hogy a szocializmusnak a kapitalizmus történeti előfeltétele és nem látja, hogy a kapitalizmus úgy szűnik meg, hogy a szocializmusnak éppen azok a történelmi előfeltételei valósulnak meg, melyeket Madách a kapitalizmusban csak hiányosan vesz észre; mert Madách csak azt látja, hogy a viszonyok abban a megjelenési formájukban, amelyekben a kapitalizmus tárja őket elénk, tarthatatlanok, ezért egyszerűen egy egészen új világot teremt, egy eltorzított utópiát, amelyben aztán a régi világ embere természetszerűleg nem leli helyét.

V.

A történelmi összefüggések hiányossága az az űr, mely *Az ember tragédiájában* az egyes világtörténeti tanulságok között van. Madách itt mindenütt csak pusztáellenitéket lát és emberi balsikereket szűr le, anélkül, hogy felfogná és megmutatná az ellentétek törvényszerűségét és mozgó erejét, a balsikerek tulajdonképpen mélyebb értelmét. Ezek a legsajnálatosabb gyöngéi *Az ember tragédiájának*. Egyes egészen grandiózus meglátások és formulázások mellett, a konstrukció egésze olyan, hogy még azt se mutatja meg kényszerítő logikával, amit Madách meg akar mutatni: ha az egyiptomi fáraó, pillanatnyi ellágyulás hatása alatt, egy haldokló rabszolga szemrehányását annyira szívére veszi, hogy menten a szabad demokratikus államra vágyódik, akkor nélkülözzük annak a megvilágítását, hogy mi értelme volt a rabszolgaságnak, micsoda erők vezettek ahhoz, hogy a milliók ilyen módon szolgálhassanak egynek, mint ahogy azt Madách az egyiptomi jelenetben megmutatja. Ha ezután az athéni demokráciát — eléggé önkényesen — Miltiades történelmi szerepével szimbolizálja, aki a demokráciával szerzett tapasztalatait így összegezi:

*Csak egyedül én voltam a bolond,
Hívén, hogy ily népnek kell a szabadság.*

ez megint nem az emberiség egy nagy politikai kísérletének, a demokráciának meggyőző kritikája, hanem a *sikertelen idealista egyéni elmélkedése*. Így folytatódik az emberiség tragédiája s kép kép után újabb csalódással zárul minden új kísérlet.

Madách kitűnően látja azokat a momentumokat, melyek az emberiség történetében valóban korszakot alkotnak, de úgy ábrázolja őket, mint valami lazán összefüggő fejlődésmenet egyes különálló darabjait, amelyekben a fejlődés menete teljesen elhomályosul s legfeljebb egy-egy nagy személyiség érzi meg a jelen tarthatatlanságát és kívánja látnoki szemmel a legközelebbi, világot mozgó és világot átalakító szakaszt. Így látta a fáraó a görög demokráciát, így a haldokló római császárság társadalma a lovagkort, melyből az egyház szóharcaitól megborzadva Ádám megint csak annyit tud megőrizni: »Csatára szálltam szent eszmék után s találtam átkot hitvány felfogásban.«

Így álmodja meg Kepler a francia forradalmat, de mikor ez ráköszönt a világra, akkor még a liberális Madách sem tud a francia forradalomból más eredményt levonni, mint a terror feletti felháborodást és nem egészen jóhiszemű variálását annak az ismert közhelynek, hogy a forradalom megeszi saját gyermekeit. Ilyen módon Madách, az emberiség szerezte nagy tapasztalatoknak csak negatív oldalait mutatja meg, a pozitívek mellett elhalad, illetve ezek csak az előző kor emberének illúzióiban élnek s így az örök és engesztelhetetlen küzdelem is csak sisyphusi munkák szakadatlan sorozata, mely sohasem visz győzelemre, amely aztán a harc újabb feltételeit és formáit teremtené meg.

Madách világnézetének szakadásai és törései, — nem, eléggé határozott és következetes materializmusa, a dialektikus gondolkodás hiányossága, sztoikus hajlamaival együttjáró elfogultsága — sehol sem mutatkoznak oly határozottsággal, mint történetfilozófiájában. Ez éppen remekművében, *Az ember tragédiájában*, jut leghatásosabban kifejezésre.

VI.

Abban, hogy Madách nem találja meg a történelmi megítélés helyes mértékét, ingadozásaiban, kételyeiben, illúzióiban és reményvesztettségében hol Ádámot, hol (szkepsisében) Lucifert igazolva, nagy része van annak a történelmi élménynek, mely mindennél nagyobb hatással volt személyiségére és alkotásaira: a 48-as forradalomnak.

*En láttam, éltem nagyszerű idők,
Szorítottam nem egy mártír-kezet,
Megrégesztett a dicsőség árja,
Mely szétsugárzott egy ország felett.
Ugy érzem, nekem is van abban részem,
A honnak lévén én is gyermeke.*
.....

*Elmultak az idők, elvesztek véle
Bajnokai, lealkonyult a fény,
Sírjuknál eldült nagyság emlékével
Kicsiségemben megmaradtam én.*

Madáchnak jóval nagyobb szerencséje van a történelmi és politikai tények pszichológiai, mint szociológiai hátterének ábrázolásában. Minél közelebb kerül azokhoz az alakokhoz, amelyeknek hasonmásaival pályafutása során találkozott, annál találóbban is jellemzi őket s annál jobban gyengül és homályosodik ábrázolása, minél inkább bízza magát fantáziájára. Ezért legsikerültebbek *Az ember tragédiájában* is azok a részek, ahol a kritikus ész fegyverével támad az avultra, az irracionálisra, a hatalmaskodóra. Jóval gyöngébbek és kevésbé meggyőzők azok a részek, ahol — mint ezt legjobban a falanszter jelenetben láttuk — már a tényeket is önmagából kell merítenie, nem pedig csak kommentálásukat.

Az ember tragédiája évtizedes nagy hatását azoknak az elemeknek köszönheti, melyek Madách e művében oly koncentráltan és erőteljesen jutnak kifejezésre, hogy egyéb, kevésbé pregnáns munkái emellett nem tudtak érvényesülni. Ezek az elemek leghelyesebben talán úgy volnának jellemezhetők, mint *Az ember tragédiájában* rejlő hatalmas pedagógiai erőforrások. A nagy nevelő és elgondolkodtató hatás, a kérdések komoly feltárása és a történelmi szituációk sikeres analízise magyarázza páratlan sikerét a színpadon is. Ez amellett bizonyít, hogy azok a problémák, amelyeket Madách *Az ember tragédiájában* felvet, éppen ezekben a formájukban alkalmasak arra, hogy megragadják az emberek képzeletét, hogy hassanak fantáziájukra; hozzásegítik a nézőt, hogy önmagára eszméljen és a maga szférájában tudatosan-tudattalan tovább rágódjék a problémákon. Az egyik úgy, ahogy Madách Ádámval mondhatja: »Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé.« A másik úgy, ahogy Éva reagál Lucifer filozófiájára: »Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.«

Hogy Madách még ma is szép és új dolgokat tud oly generációknak mondani, amelyek Madách által még csak el sem képzelt méretű és kihatású világtörténelmi eseményeken mentek keresztül, talán legnagyobb igazolója ennek a sajátyszerű, a maga nemében egyedülálló műnek.

Az ember tragédiájának mind a 15 képe önmagában is egy-egy befejezett tragédia. Az egységet ebbe a 15 egyes tragédiába az viszi be, hogy ugyanazok a szereplők élnek és mozognak benne és főként, hogy ugyanaz az emberiség van benne megjelenítve fejlődésének különböző szakaszaiban. Fontos eleme az egységnek továbbá az is, hogy mindenütt egy-egy eredménytelen és céltalan-

nak bizonyult küzdelemmel fejeződik be. De míg az egyes színekeknél lejátszódó tragédiáknál megvan az a feszültség, hogy az elbukott hős, az ember, perspektívát lát maga előtt, mely az újabb küzdelmet indokolja számára és amelytől végre eredményt, probléma-feloldást vár, addig az utolsó képnek, szükségképpen magán az illető színen belül kell az ember tragédiájának végső problémáját megoldani. Itt már nem lehet a megoldást egy újabb problémával elodázní, amely, Madách egész világnézete értelmében megint csak illúzióknak bizonyulna, és csak egy újabb illúzióknak adhatna helyet. Ezt in infinitum csinálni nem lehet s ezért az utolsó színben csak két dolog történhetik: vagy az, hogy Ádám fáradtan és kétségbeesett lemondással öngyilkos lesz, vagy egy kissé ízetlen deus ex machina lép közbe.

Madách voltaképpen mindkét variánst megpróbálja. A sztoikus benne az öngyilkosság felé tereli Ádámot, de az öngyilkosság kivitelében megakadályozza az a felismerés, hogy nem önmagában álló izolált egység, hanem fajtának első példánya, amelynek fennmaradásához, mint ezt Éva elárulja neki, az első lépés már megtörtént. Ádám öngyilkossága hasztalan és észnélküli volna, mert hiszen fajtajában tovább él az ember tragédiájának örök átka. Az ember tragédiája éppen az ember ember voltában áll és attól el sem választható. Ezt a tragédiát Madách az utolsó pillanatban átjatsza a történelem szférájából a biológia szférájába. Így nézve persze banális közhely, hogy születünk, küzdünk és meghalunk. Itt az észre, Luciferre, mint segítőtársra már nem sok szükség van. Ezen a fokon megbékül az irracionális bízva-bizakodással minden történelmi ellenbizonyíték és tanulság ellenére, melyet ha helyesen vonunk le, akkor minden biológiai deus ex machina nélkül is megállapíthatjuk, hogy a küzdelem nem egy kétségbeesésnivaló és reménytelen harc egy győzhetetlen ellenféllel, hanem *egyetlen* eszköze a győzelemnek, a haladásnak, a fejlődésnek.

De erre már nem Madách tanít bennünket.

VALKÓ IVÁN PÉTER:

Köszönetet mondok az Akadémiának ezért, hogy ezt a nagyfontosságú irodalmi problémát a széles nagyközönség elé hozta, és mint a nagyközönség egyik tagja szeretnék a kérdéshez hozzászólni. Elnézést kérek azért, mert mondani-valóm csak a kérdés felületét érinti, mert hiszen nem vagyok irodalmi szakember és csak a magam személyének példájával szeretném illusztrálni azokat a szálakat, amelyek bennünket a madáchi műhöz hozzáfűznek.

Egy friss személyes élménnyel szeretném kezdeni. Magam is sokszor olvastam és olvasgatom ma is a művet. Mégis az imént amikor Waldapfel professzor nagyszerű és értékes analízise közben egy-egy idézethez érkezett: az ő tolmácsolásában megint úgy megragadtak a jólismert sorok, mintha először hallottam volna őket. A költészet varázsa alá kerülve szinte a tanulmány fonalát is elvesztettem egy pillanatra és, jól tudom, nem voltam egyedül ezzel a hallgatóság között. Azt hiszem ez maga is válasz arra a kérdésre, hogy kívánjuk-e a művet újra színpadon látni. Igen, érezzük a hiányát és kívánjuk!

Nem új dolog számomra a vita akörül, hogy a haladásért folyó nagy küzdelemben hol, melyik oldalon van Madách helye. Visszaemlékszem serdülő koromra. A huszas évek kora volt ez. Magyarországon az ellenforradalom a szocializmust defenzívába szorította. Azt mondták rá, idejét multá, lejárt mozgalom. Sok vitát harcoltunk végig mi fiatal szocialisták. Fegyverként forgatták ellenünk Madách művét is. De ilyenkor mindig vissza tudtunk vágni.

Nemcsak a kapitalizmus korának keserű kritikáját tudtuk felhozni ; a falanszter-jelenetet is felhasználtuk, mert rámutattunk arra : ha sötét színnel is festette meg a képet Madách, de elkerülhetetlenül eljövendőnek festette meg a szocializmus korát, a szocialista jövőt.

Valóban, Madáchot a haladás ellenségeként csak olyan irányzat merhette feltüntetni, amely nem riad vissza attól, hogy ezt a hallatlanul összetett, sokoldalú művet törlések és csonkítások tömegével meghamisítsa. Ezzel kapcsolatban is van egy kedves emlékem : amikor az első szabadtéri előadás volt Szegeden, nyomon leutaztam. El voltam készülve a szokásos csonkításokra és húzásokra. Az előadás mégis meglepetéssel szolgált. Még a Kepler jelenetben is törölték azt a néhány szót, amellyel szegény Kepler válaszolni próbál feleségének, aki férje kétes származására tesz célzást :

*Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amely az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kívül?
Amit ti úgy neveztek porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örök-ifjú, erős.*

Egy pillantás a színlapra, megmagyarázta a helyzetet. A rendező, gróf Bánffy Miklós, torolta meg így az arisztokrácián elkövetett sérelmet.

Folytathatnám ezeket a példákat, de talán már elég is. Egyetlen részletet szeretnék még megemlíteni : és ez az úrjelenet. Hiszen idealista filozófusok éppen azt vetik Madách szemére, hogy itt ebben a jelenetben leleplezi magát. Nem vitás, hogy a föld szellemének szavával ő beszél, és amit mond, az a legtisztább materializmus. Hirdeti, hogy az eszmét és szellemet az anyag valósága formálja ki :

*Oh, ami itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen...
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegecül tán mi itten növe nő.*

Ép ezért szerettem volna az előadótól többet hallani az úrjelenetről. Szerettem volna, ha Arany János módszerével megvilágítja a jelenet összefüggését a mű egészével. Sokan a falanszter-jelenet betűszerinti folytatását látják benne : az emberi faj kísérletet tesz arra, hogy a földön kívül keressen magának életfeltételeket, de ez nem sikerül és utána jön a tragikus vég. Ezt a magyarázatot azonban erőltetettnek érzem.

Az eddig elmondottakhoz még a következőket szeretném hozzáfűzni : Ma Magyarországon olyan színvonalon végezzük a termelő munkát, mint soha azelőtt. Megtanultuk becsülni a nemzeti vagyont, megtanultuk felhasználni még azt is, amit azelőtt értéktelennek tartottunk. Nem lenne-e akkor bűn, ha szellemi vagyonunk, nemzeti kultúránk egy ilyen nagy értékét nem használnánk fel, nem becsülnénk meg kellő módon?

HORVÁTH KÁROLY :

Waldapfel József előadásában hangsúlyozta, hogy *Az ember tragédiájának* értékelésekor elsősorban a történeti színekre kell irányítani figyelmünket. Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetértek, és néhány adattal még szeretném

aláhúzni ennek a tételnek a helyességét. A Madách-kutatók már sokszor foglalkoztak azokkal az eszmecsírákkal, melyekből *Az ember tragédiája* kialakult, Madáchnak azzal a néhány nyilatkozatával, melyeket *Az ember tragédiájának* a megírása előtt a születendő műre vonatkoztatható módon tett. Különösen közismert az a megjegyzése, melyet egy Szontágh Pálnak írt levélhez fűzött hozzá: »Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában ugyanazon gyarló féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.« Már ez is arra vall, hogy Ádám alakjával kapcsolatosan az »alakváltozások«, azaz a történeti színekben való megjelenések álltak az előtérben Madách elképzelése szerint. Még inkább erre vall Madáchnak egy másik nyilatkozata, melyet a kutatók eddig nem méltattak eléggé figyelemre. Palágyi említi Jeszenszky Danó egyik szóbeli közlését. Egy alkalommal, a *Tragédia* elkészülése előtt még, Jeszenszky együtt volt Madáccsal egy szűkebb társaságban. Madách azt a kérdést intézte Jeszenszkyhez: lehetségesnek tartja-e hogy valaki az emberiség történetét egy drámai műben megírja. Jeszenszky és a jelenlevők valamennyien ezt a művészi feladatot eleve sikertelennek ítélték, mire Madách nagyon elkomorult. *Az ember tragédiájának* ezt az »eszmecsíráját« hitelesnek tekinthetjük, hiszen összhangban van az egész mű koncepciójával és a Szontágh-levéellel kapcsolatos nyilatkozattal is.

Ez is arra vall, hogy Madách műve megírásakor azt a művészi feladatot tűzte ki a maga számára, hogy az emberiség történetét írja meg egy drámai műben. Ilyen feladatot tűzött ki maga elé Victor Hugo is, mikor megírta a *Századok Legendáját*. Erre csak azért térek ki, hogy lássuk, hogyan oldotta meg egy másik költő ugyanazt a feladatot, amelyre Madách is vállalkozott. A *Századok Legendája* nem drámai, hanem epikai mű egységes főcselekmény nélkül. Hugo művének végső kihangzása bizakodó és előremutató, pozitívabb, mint Madách művéé. Hugo viszont az emberiség történetét ábrázolva, regényes történeteket mesél el inkább, mint a történelem nagy korszakait bemutató jeleneteket. Gondoljunk a *Századok Legendájának* legismertebb és legtöbbet antologizált részeire: Booz álmára, az infánsnő rózsájára vagy pedig a roncevali csatára. Ezzel szemben Madách, amikor egységes műben akarta összefoglalni az emberiség történetét, a történelemből annak legfontosabb korszakait ragadta ki. Meglátta e korokban a belső küzdelmeket és meglátta, hogy a történelem motorja éppen ez a belső, ez a társadalmi küzdelem. A társadalmi harcok bemutatása Madáchnál természetesen sokszor hiányos és ellentmondásos. De ott áll a jelenetek középpontjában. Az ókori első színben. a rabszolgatartó és a rabszolga áll egymással szemben. A konstantinápolyi jelenetben a lovagok és a polgárok ellentétét is meglátja Madách, persze nagy hiányossága ábrázolásának, hogy a feudalizmus korát rajzolva, említést sem tesz a jobbágyrendszerről. Később a hanyatló feudalizmus, a kivénhedő abszolút monarchia korában, a prágai jelenetben, Ádám mint polgári származású tudós jelenik meg, s a feleségével kapcsolatos szerelmi bonyodalom osztályellentétet alapul. Ez a pár példa is mutatja, hogy Madách bármennyire is ellentmondásosan és bármennyire is hiányosan, de végeredményben észrevette, hogy az emberiség nagy korszakaiban a társadalmi küzdelmek a döntők. Kétségtelen, hogy mindezt idealisztikusan fogta fel, ellentmondásainak jelentős része ebből fakad. A Madách-kutatók már megjelölték azokat a történelmi műveket, amelyek alapján Madách az egyes történelmi korszakokat megrajzolta. De újabb szempontból is meg kell vizsgálnunk ezt a kérdést, revízió alá kell venni Madách történeti forrásainak problémáját. Az Irodalomtörténeti Társaság egyik munkaközösségi ülésén Halász Előd Toldy Ferencről

szóló előadása keretében rámutatott azoknak a francia történetíróknak a magyarországi hatására, akik hazájuk történelmében a rendek harcát helyezték a középpontba. Hogy ezek a művek Toldy Ferenchez eljutottak és hatásuk Toldy irodalomtörténeti munkásságán is kimutatható, arra vall, hogy a magyar fejlődés eljutott arra a fokra, amikor a magyar gondolkodók már megértették a »rendek harcának«, mint döntő történelmi kategóriának a jelentőségét. Erre mutat *Az ember tragédiájának* a felépítése is, és ebből a szempontból kell újra megvizsgálnunk Madách művének forrásait és viszonyát a forrásaihoz.

A másik kérdés: a mitikus keret problémája. Ha Madách azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az emberiség történetét egy *dramai* műben írja meg, akkor alá kellett vetnie magát e műfaj művészi követelményeinek. Egy főhőst kellett műve központjába állítania, aki a történelmi korokban más és más alakot ölt, de mégis ugyanaz az ember marad. Olyan valaki, aki az egyes színeket össze tudja vetni egymással és egységes szempontból tud értékelni minden egyes történelmi korszakot. Ilyen hőst csak úgy lehetett beállítani, hogy ezt vagy az emberiség történetének feltételezett kezdetére vagy feltételezett végére képzeljük el. A valóságos történelmi korszakokat pedig a hősnek álmokképek formájában kellett szükségszerűen átélni. Már pedig ilyen fiktív valaki, aki mintegy »filozófiai öntudatossággal« végigálmolja az emberiség egész történetét, nem lehetett a történelmi életnek nekiinduló primitív ember, hanem csak egy nemlétező mitikus alak, aki a költő elképzeléseinek lesz ilyenformán a megtestesítője. Ezért fordult Madách a mítoszhoz. Az »első ember« hitregei alakját pedig legjobban a bibliai Ádámban találta meg. Itt felmerül Madách művének kapcsolata Milton *Az Elveszett Paradicsomával*. Miltonnál Ádám vízióban látja meg az emberiség eljövendő sorsát, persze ezt a jövőt Milton, Madáchsal ellentétben, bibliai szellemben rajzolja meg. Egyébként Hugo is felhasználja a mitikus elemeket a történelem erőinek megszemélyesítésére, gondoljunk a Szabadság angyal szerepére, a *Századok Legendája* epilógusaként készült, *A Sátán Vége* című epikus költeményre.

Szeretném aláhúzni Waldapfel Józsefnek azt a megállapítását is, hogy a *Tragédia* főmondanivalója az, hogy az ember küzdjön a szebbért, a jobbert, az újért, mert csak az ilyen küzdelemnek van értelme és értéke. Ha az utolsó színt elemezzük, figyelembe kell vennünk az Úr második beszédét is Ádámmal. Ádámnak arra a kérdésére, hogy harcaiban hogyan találja meg a helyes utat, Madách azt a választ adja az Úr szájába, hogy ezt az utat a lelkiismeret szavának és a nő lelkiületének segítségével találja meg a küzdő férfi. Most már ha a tragédia konkrét, történeti színeit megnézzük abból a szempontból, hogy merre irányítja hát a konkrét történelmi valóságban a lelkiismeret és a nő szava Ádámot, minden egyes jelenetben a lelkiismeret és a nő szava a következő jelenet felé vezet, tehát az új felé, a régivel szemben a szebbnek, tökéletesebbnek remélt világ felé. Így tehát Madách az Úr szavain keresztül Ádámot voltaképpen a haladásért való küzdelemre buzdítja.

Ez átvezet minket Éva szerepének a részletesebb elemzéséhez. Éva hol pozitív értelemben irányítja Ádámot az új, a haladottabb forma felé, így az egyiptomi jelenetben mint a rabszolga neje, vagy a római jelenetben, mint rabnő, — hol pedig negatív értelemben, olyan módon, hogy a kor ellentmondásai éppen Éva alakján át válnak tűhetetlenekké Ádám számára. Így a bizánci, főleg pedig a prágai jelenetben. Itt egyébként azzal a kérdéssel is foglalkoznunk kell, hogy Ádám a Kepler-jelenetig az uralkodó osztálynak a tagja, s csak ezután

jelenik meg úgy, mint akinek küzdenie kell a felülről ráneheződő elnyomással szemben.

A tragédia teljes értelmezésében igen találó Waldapfel Józsefnek az a megállapítása, hogy *Az ember tragédiájában* Madách, bár nem tud igazán hinni a haladásban, mégsem tud lemondani róla. Műve minden jelenetében azt érezteti, hogy csak az újért, a tökéletesebbért, a haladásért való küzdelem méltó igazán az emberhez. Ádám ezt a küzdelmet a történelem folyamán egymással sokszor ellentétes eszmék szolgálatában, de mindig az emberiség előbbre haladásáért vívja. Az úr-jelenetben mondatja Madách Ádámmal: »az élet küzdelem, s az ember célja e küzdés maga.« S mikor Lucifer ellene veti, hogy dőre a harc, hisz mindig más eszméért vívja az ember, Ádám így felel: »Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság vagy nagyravágy formájában hatott-e, előre vitte az emberemet.« Ebben is megmutatkozik a mű dialektikája: Madách azt tanítja, hogy a történelemben a szükségszerűen egymással ellentétesen fellépő eszmék végeredményben előbbre vitték az emberiséget, és az éppen ennek az előrehaladásnak érdekében, bár ellentéteken keresztül vívott küzdelmet tartja Madách az ember céljának.

Lucifer értékelését a következőkkel egészíteném ki. A mitikus részben Lucifer az Úrral vitázva, eleinte úgy látszik, mintha valami prometheusi szerepet töltené be: az ég irigy urával szemben ki akarná vívni a tudást az ember számára. Mihelyt azonban arra kerül a sor, hogy ebben a tudásban részesítse Ádámot, egyszerre egy más Lucifer áll előttünk. Ez a Lucifer ahhoz az alakhoz hasonlít, amelyet Waldapfel József rajzolt meg előttünk. Voltaképpen nem építő szellem, nem harcra tüzelni, hanem kétségbe akarja ejteni Ádámot. Már a mitikus keretben arról beszél, hogy ő az élet mellett a halál, a boldogságnál a lehangolás, a fénynél árnyék. A bizánci és a londoni jelenet elején segíti ugyan Ádámot a kor ellentmondásainak felismerésében éppen kritikájával, de az új korszak felépítésében, az új történelmi szerep felismerése tekintetében Ádám teljesen magában van, legfeljebb Éva áll némelyik színben mellette.

Waldapfel József találóan állapította meg előadásában, hogy a francia forradalmi jelenet a tragédia középpontja, és hogy ennek értékelésében a rákövetkező második prágai szín a döntő. Azonban a francia forradalmi színben is van törés. Ádám a második Kepler-jelenetben a forradalmat, mint a legszebb, legdicsőbb korszakot értékeli, s voltaképpen mégis belebukik a forradalomba. Waldapfel professzor egyetemi előadásaiban már tett rá célzást, hogy az arisztokrata nő iránti szerelem jelenti a fordulatot Ádám-Danton pályáján. A kérdés megoldását valószínűleg abban az ellentmondásos véleményben kell keresni, ahogyan a nőről általában vélekedett Madách. A *Tragédiában* a nő egyfelől előbbrevivője a küzdelemnek, másfelől sohasem részese. A nő csak a férfire gyakorolt hatásával vesz részt a történelem építésében Madáchnál, sohasem küzdőtársaként a saját munkájával, a saját harcával. Innen a francia forradalmi jelenet két Évájának jellemzésében megnyilvánuló történelemellenes sematizmus. Világos, hogy Dantont az arisztokraták felé irányuló opportunizmus veszti el, a szín elején elmondott tüzes forradalmi beszéde éles ellentétben van az arisztokrata pár megjelenése utáni benső meghasonlásra valló töprengéseivel. Ezt a törést is meg kell a Madách-kutatóknak vizsgálniuk.

Befejezésül csak annyit, hogy Waldapfel József előadása igen nagy segítséget jelentett a Madách-kutatások szempontjából, melyek remélhetőleg ezután szélesebb körben fognak folytatódni.

BARTA JÁNOS :

Bolgár elvtárs felszólalása jelentős részében ellenvélemény volt. Persze egy olyan nagy filozófiai apparátussal összeállított gondolatmenetet, aminő a Bolgár elvtársé volt, első hallásra nehéz kellőképpen értékelni, de annyit máris meg lehet állapítani, hogy lényeges pontokban mondott mást, mint az előadó, pl. Lucifer szerepének megítélésében.

A Horthy-korszak reakciós irodalomtörténészeivel szemben Waldapfel jogosan követelte, hogy *Az ember tragédiája* értékelését ne egyes kiragadott színekre, hanem a mű egészére alapozzuk. Teljesen igaza van, de én ehhez azt teszem hozzá: ne is csak a *Tragédiát*, hanem Madách életművének egészét tegyük meg az értékelés alapjának. A *Tragédia* az ötvenes évek jellegzetes alkotása, de egyúttal Madách egész életének, élettartalmának összefoglalása is. Benne van a fiataalkori Madách is, a maga személyes problémáival, romantikus tendenciáival és nagyember-kultuszával. Figyelembe veendő az ötvenes évek elején készült novellák és drámák is. Ezek adják meg a kellő világítást a *Tragédia* mondanivalójának megértéséhez.

Ez a nagyobb egészbe való beállítás megóv attól is, hogy Madách kétségtelen költői tehetségét olyan módon túlfeszítve értékeljük, mint W. tette. *Az ember tragédiája* valóban magánviseli egy nem mindennapi tehetség keznyomát. De mindannyian érezzük, és a korábbi művek is meggyőznek arról, hogy Madách sem a költői alakításnak, sem a nyelvnek nem föltétlen ura. A bámulatos tömörséggel, olvadó líraisággal megfogalmazott részek mellett mindnyájan emlékszünk azokra a helyekre, amelyek elnagyoltak, vagy éppen dőcögősek és erőtlenek. Én a költő Madáchot a szerkesztésben és sok helyütt a megfogalmazásban is mutatkozó nagy ereje ellenére degradálnám arról a magas polcra, amelyre W. állította.

Következő észrevételem Bolgár elvtársnak szól. Legyen szabad itt egy személyes mozzanatra utalnom. Sok évvel ezelőtt, amikor én magam Madách megértésével küszködtem, — akkor szabadultam fel és akkor kezdtem Madáchot megérteni, amikor lemondtam arról, hogy műveiben és nyilatkozataiban egységes filozófiát, egységes, harmónikus gondolatrendszert keressek. Madách sok nyilatkozatában ilyesmit nem lehet találni. Éppen ezért meglepett, amikor azt hallottam, hogy Bolgár elvtárs megint úgy beszél a *Tragédiáról*, mintha az egy összefüggő, átgondolt bölcséleti rendszer kifejezője volna. Nem tudom, nem kanyarodunk-e ezzel vissza a Madách-kutatásnak olyan stádiumához, amely nem fog termékenynek bizonyulni.

Szintén meglepetéssel hallottam, hogy Bolgár elvtárs Madách racionalizmusáról beszélt. Magam ilyen szempontból régen foglalkoztam Madáchcsal, de nem tudom benne a racionalizmusnak semmiféle képviselőjét látni. Sőt, Éva szerepe, a »perc költészeté«-nek állandó hangoztatása, a »tudás« elítélése éppen az irracionális nagy szerepére utal Madách egyéniségében.

Nem látom megnyugtatóan lezártnak a transzcendencia kérdését sem. Kétségtelen, hogy a *Tragédia* megoldásában nagy része van a transzcendens szálak elvágásának, a transzcendens kapcsolatok elutasításának. De a transzcendencia felé való irányulás mégsem hiányzik teljesen sem Madách egyéniségéből, sem magából nagy műve megoldásából. Utalok az angyali karékokra a végén, és Évának a férfi mellett kijelölt szerepére, valamint az egyes színekben megnyilvánuló transzcendens sejtelmekre. A *Tragédia* vége visszatiltja az embert attól, hogy problémáinak megoldását földöntúli szférákban keresse, de úgy érzem,

Madáchnak mégis fáj az, hogy ezt a megoldást kell választania, hiányzik neki az emberi küzdelem transzcendens háttere.

Csak röviden utalok arra, hogy W. előadásának egyik fő pontja Lucifer alakjának új értékelése volt. Lucifer szerepének ez a tiszta negatív beállítása, amelyhez láthatólag Bolgár elvtárs sem csatlakozott, nagyjelentőségű, de még lezártnak nem mondható. Mindenesetre W. előadásával kezünkbe kaptuk azt a kiindulást, amelyből mind az irodalomtörténet, mind a színház, mind a nagyközönség szempontjából Madách új értékelése kifejthető. A mai előadással kell kezdődnie a Madách-értékelés új korszakának, de a vita folyni fog még mindaddig, amíg az új, megnyugtatóan kidolgozott Madách-portré előttünk nem áll.

WALDAPFEL JÓZSEF válasza:

Bármily változatos volt a hozzászólások sorozata a felszólalók foglalkozása, tudományos érdeklődési köre stb. szempontjából, meg kell állapítanom, hogy igazi vita nem alakult ki, a főkérdésben ellenvélemény el sem hangzott, s ez arra mutat, hogy a Madách-kérdés megvitatásának a mai vita befejezésekor csak kezdetén vagyunk. A színház képviselői egyáltalán nem szólaltak meg. Nem tudom teljesen elhárítani azt a gyanút, hogy ez arra mutat, hogy színházi körökben nem tartják elérkezettnek az időt arra, hogy az Ember tragédiája előadásának kérdésével foglalkozzanak. A közönség jelentékeny része más véleményen van, de ez nem okvetlenül jelenti azt, hogy ezen a részen van az igazság.

Bolgár elvtársnak köszönöm azt a rengeteg kiegészítést, amelyet adott, s amit, megvallom őszintén, vártam is, mert hiszen Madách gondolkodásának filozófiai elemzésével, éppen mert Bolgár elvtárs korábbi tanulmányának idevágó fejtegetéseivel egyetértek, egyáltalán nem foglalkoztam. Bolgár elvtárs hozzászólása nagyrészt régi nézeteit ismételte meg, s ahol, talán túlságosan diplomatikus módon, polemizált az én felfogásommal, az nem jött ki elég élesen. Ezért nem sok értelme volna, hogy ezekről a pontokról most részletesebben beszéljek, mint előadásomban tettem. Nehéz volna többet tennem, mint nekem is megismételni a magam véleményét s legfeljebb még néhány részlettel tovább bizonyítanom. Áll ez elsősorban a Lucifer-kérdésre vonatkozólag.

Változatlanul úgy látom, hogy a legfontosabb kérdésekben egyetértünk, nézeteltérések egyes részletek értelmezésében vannak köztünk. Én is meg vagyok győződve arról, hogy Lucifer alakját Madách különösen nagy gonddal dolgozta ki.

Teljesen igaza van Bolgár elvtársnak abban, amikor kiemeli, hogy Madách, bár megvan benne az érdeklődés a nép sorsa iránt, tulajdonképpen nem érti a tömegek jelentőségét. Erre én is céloztam a londoni jelenet végével kapcsolatban. Hozzá tehetném, hogy nyelve is azért áll távol a népiességtől, mert nincs kapcsolata a népi tömegekkel.

Valkó elvtárs is értékes részletekkel, személyes tapasztalatokkal egészítette ki előadásomat arról, mit jelentett az ő fejlődésében Madách és miképpen ferdítette el a hivatalos reakciós értelmezés a Horthy-korszakban. Az úr-jelenet értelmére vonatkozó kérdésére csak röviden válaszolhatok. Ezt a jelenetet is meghamisították, a legsúlyosabban Palágyi Menyhért, aki a föld szellemének szerepét teljesen negatíve fogta fel. Az úr-jelenet legteljesebb tagadása minden transzcendentalizmusnak, kifejezése annak, hogy az ember helye a földön van. Ádám ráeszmél, hogy nem szakadhat el a földtől, hogy nem mondhat le a küz-

deletről, még ha az reménytelennek látszik is. Lucifer erővel ki akarja taszítani a föld vonzási köréből, hogy megsemmisítse, a föld szelleme visszarántja, és Ádám a földre, új csatára való visszatérése előtt mondja ki a Madách világnézetére annyira jellemző szavakat :

»a cél halál, az élet küzdelem
s az ember célja a küzdés maga.«

Horváth kartárs felvetette azt a kérdést, ismerte-e Madách *Az elveszett paradicsomot*. Azt hiszem, ismerte, de Ádám víziója vagy álomlátása sokfelé előfordul. Fölvetette azt a kérdést, van-e jelentősége annak, hogy Ádám a forradalom utáni jelenetben nem a kor vezető alakjaként jelenik meg. Feltétlenül van : a közvetlenül következő, londoni jelenetben kettős jelentősége is van. Itt Ádám és Lucifer munkás alakjában száll le a nép közé. Madách, bár nem érti a proletariátus szerepét, ezzel is feltétlenül a munkásosztály mellett foglal állást. Egyúttal már itt megkezdődik az, hogy inkább szemlélője, mint aktív szereplője az eseményeknek. Ez a további egyre ködösebbé váló jelenetekben még fokozódik. Amit Horváth kartárs a francia forradalommal kapcsolatban vetett fel és amit a nő szerepéről mondott, azzal egyetértek. A Danton-kérdésben érdemes megint rámutatni azoknak a régi nézeteknek hamisságára, amelyek szerint a tömeg meg nem értése vesztí el Dantont. A forradalmi színben éppen nem a nép az, amely méltatlanná válik a nagy eszmékhez. A forradalom továbbfejlődéséről van szó, amelyben Danton már nem állhatja meg helyét, s ha a jelenet nem igazolja is teljesen, hogy Danton valóban ekkor már árulója lett a forradalomnak, nem is tünteti fel az ellene elhangzott vádakát teljesen alaptalanoknak.

Barta elvtárs Bolgár elvtárssal szemben Madáchot irracionálistának tartja és ezzel kapcsolatban a hideg tudás kárhoztatására hivatkozik. Lucifer *hideg* tudása aligha jelenti Madách szemében a tudományt általában. Azt hiszem, tanulságos lenne, ha a Madáchról meginduló viták során egyszer Barta elvtárs mostani véleményének részletes kifejtése volna a megvitatás alapja. Azt hiszem, benne még sok minden él régi nézeteiből, ami éppen mert sokat foglalkozott Madáchcsal, nem is csodálható. Hogy Madáchnak *Az ember tragédiáján* kívüli költészetében is sok érték van, azt én is vallom s csak idő hiányában szorítkoztam néhány olyan részletre, ami *Az ember tragédiája* megértésében is segít. De a főkérdés megkerülésének tartanám, ha ezután úgy akarnánk Madáchot haladó hagyományaink közé átmenteni, hogy *Az ember tragédiáján* kívüli műveit helyezzék előtérbe.